

Բազմա

PAKINE

2018

ԹԻՒ 3

Գրականություն ~ Արուեստ ~ Իմացական Աշխարհ

Խմբագրական

«Բագին»ի այս թիւը կը բանանք Նիկողոս Սարաֆեանի յիսուներեք տարի առաջ ներկայացուցած դասախօսութեան մը անտիպ պատճենով, ուր յստակօրէն կ'արտացոլան Սարաֆեանի յատուկ շունչն ու կեցուածքները, մշակոյթին մէջ՝ ազգայինը, սեփականը չթերագնահատելու, անընդհատ սորվելու ու այլը ներս բերելու հրամայականներուն վերաբերեալ: Շատ իւրայատուկ է Սարաֆեանի այս կեցուածքը, որ մէկ կողմէն չ'ուրանար Շահնուրի ձեւաւորած նահանջի իրականութիւնը, սակայն նոյն ատեն փոխանակ անձնատուր ըլլալու, կ'ուզէ կռուելով նահանջէ, եթէ այդ է միակ ճանապարհը, եւ ընթացքին փորձառութիւն մը ձեռք ձգել, անցընել զայն իր ժառանգած աւանդին մէջէն ու փոխանցել զայն իրմէ ետք եկողներուն: Այս կեցուածքը «օտարութիւնը» բախտ կը նկատէ՝ փոխանակ անձնութիւն, զայն կը դարձնէ սեփական մշակոյթի նաւուն առագաստը ուռեցնող հով, որ ան բանտարկուած չմնայ ճահճացող ջուրերու մէջ, այլ՝ մեծ նաւերուն հետ իջնէ ծով ու ձեռնարկէ երկար ճամբորդութիւններու: Ասոր համար անհրաժեշտ է, որ ենթական ու հաւաքականութիւնը իրեն հետ ստանձնեն իրենց ճակատագիրը ու կատարեն յստակ նպատակներ հետապնդող ծրագրուած աշխատանք: Նահանջելու տեղ յարձակիլ մըն է իր կեցուածքը ու գրաւում մը: Օտարութեան գրաւումը:

Այս ամենուն մէջ հիմնական մղիչը ստեղծագործական ուժն է, որովհետեւ առանց ստեղծելու չկայ մշակոյթ: Սարաֆեան այս տողերը կը գրէ յոյսը դնելով Մերձաւոր Արեւելքի հայահոծ գաղութներուն վրայ: Յիսուն տարուան հեռաւորութենէ ու աշխարհաքաղաքական անցուղարձերու պարտադրած դէպի արեւմուտք շարունակական հոսքի պրիսմակէն դիտուած, այս տողերը կրնան վաղաժամ հնչել կամ ժամանակավրէպ թուիլ, սակայն կը մնան նոյնքան, եթէ ոչ աւելի ի գօրու այսօր, մանաւանդ եթէ նկատի առնենք քանի մը սերունդի կուտակած անհամեմատ ներուժը, զարգացումը ու նիւթական կարելիութիւնները: Եթէ Սարաֆեաններու, Շահնուրներու ու Որբունիներու սերունդը ստիպուած էր վերապրիլ իրեն պարտադրուած որբութենէն, ուսման կարելիութիւններէն զրկուելով մխրճուիլ առօրեայ ապրուստի հոգերուն մէջ, որքան աւելի մեծ են յաջորդ սերունդներուն կարելիութիւնները, ամէն գետնի վրայ: Ահաւասիկ ինչո՞ւ այժմեական կը մնան Սարաֆեանի տողերը այսօր, երբ կը գտնուինք կարողականութեանց շատ աւելի լայն վիճակի մը մէջ, ուր պակտողը յաճախ տեսիլքը կը մնայ: Այդ տեսիլքին է, որ կ'ուղղուի Սարաֆեանի կոչը՝ նուիրեալներ պահանջող: Ահաւասիկ նաեւ ինչի կրնան ծառայել գիր ու գրականութիւն, մշակոյթ ու արուեստ: Ո՛ւր կը տեղադրենք զանոնք մեր նախապատուութիւններու ցանկերուն վրայ, մանաւանդ ինչ սերունդ կը պատրաստենք: Կը պատրաստենք սերունդ մը, որ ապագային մասին կը մտածէ ու կ'երագէ: Կը հաւատամնք այդ ապագային: Սարաֆեանի տողերը այս մասին մտածելու կը մղեն մեզ:

Բազմ

ՅՈՒՆԻՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2018

ԾԷ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

«Նոր նուիրեալներ պէտք են մեզի» ՆԻԿՈՂՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ.....	5
Հօրեղբայրս եւ իր աղուէք ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆ.....	20
Բանաստեղծութիւններ ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՍԵԱՆ.....	30
bang bang. գեորգ կաաս.....	34
Ապտիւլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս. վէպին պատմութիւնը ՍԵԲԱՆ ՏԵՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ.....	39

Խմբագիր | Սոնիա Քիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Նորա Բարսեղեան
Ձեւաւորում | Անոյշ Ակներեան Էջադրում | Գեորգ Փալանճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Քրիստիան Բատիկեան
Մարուշ Երամեան
Վիգէն Թիւֆէնքճեան
Յակոբ Կիւլլիճեան
Աւետիս Զաճեան
Վարդան Մատթէոսեան

Շաղիկ Մկրտիչեան
Արքմենիկ Նիկողոսեան
Արամ Պաչեան
Սեւան ՏԵՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ
Միրնա Տուզճեան
Յարութիւն Քիւրքճեան

«ԲԱԳԻՆ»

Կողքի քանդակը՝ Չալեն Խտրճեանի
«Աչք»

**Հերոսների թագաւորական նշաններից՝
միջազգային յարաբերութիւնների հաստատում. «Սասնայ ծռեր»
Էփոսի առաջին հանրապետութեան տարիներին գրառուած
պատումները | ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ..... 48**

**Համազգային հայ կրթական եւ մշակութային միութիւնից
Մաշտոցեան մատենադարանի
ստացած ձեռագրեր | ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ..... 61**

**Գիրքերու հետ գրախօսականներ, Ա. Հատոր
Հեղինակ՝ Պօղոս Սևապեան
(Գրախօսական) | ԿԱՐՕ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ..... 68**

Յուշարձանը | ՉԱԻԷՆ ԽՏՐՃԵԱՆ 74

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Յրուումի կեդրոն՝
Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Լուսանկարին կեդրոնը՝ Նիկողոս Սարաֆեան
Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանի ուսանող

«Նոր նուիրեալներ պետք են մեզ»

ՆԻԿՈՂՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Ներկայ գրութիւնը դասախօսութեան մը պատճենն է որ Նիկողոս Սարաֆեան (1902-1972) տուած է Պրիւքսէլ, 1955-ի փետրուարին: Սարաֆեանի արխիւին մէջ պահպանուած է հրաւիրագիր մը, գրուած Պելճիքայի Հայ ուսանողական միութեան կողմէ (24 յունուար 1955) որ կազմակերպիչ մարմինն եղած է այս հանդէսին: Դասախօսութեան մասին Գրիգոր Շահինեան ակնարկութիւն մը ունի իր *Վերաքաղ* (Հատընտիր Յուշեր) հատորին մէջ, Պէյրութ 2004 (Էջ 230) եւ որ պատկերացում մը կու տայ այդ մշակութային եւ ընկերական ձեռնարկներու շրջարկէն:

Սարաֆեան իր խօսքը գրած է ամբողջութեամբ, 25 թուագրուած էջերու վրայ, կարծէք մէկ շունչով: Կատարած է որոշ ջնջումներ, թերեւս ալ վերագրած որոշ մասեր: Ակներեւ է գրութեան հապճեպ բնոյթը, որ բանաւոր խօսքին նեցուկի դեր կը կատարէ, ուստի իբրեւ այդ՝ սեւագրութեան մը տպաւորութիւնը կը ձգէ: Թերեւս ասոր համար Սարաֆեան գրութիւնը չէ տպած ինծի ծանօթ թերթերու մէջ: Պահպանած է սակայն արխիւին մէջ (այժմ՝ Անթիլիաս):

Այս հրատարակութեան համար նկատի առած եմ բնագիրը ինչպէս որ է, պահած անոր շատ կարճ պարբերութիւնները, ինչպէս նաեւ գրագէտին կէտադրութիւնը, իր բնորոշ բութերու առատութեամբ: Վերջին էջին մէջ Սարաֆեան ջնջած է նախապերջին պարբերութիւնը, բայց քանի որ ատիկա անհրաժեշտ անցում մը կը թուի աւարտական տողին եւ վերծանումի որեւէ հարց չի ստեղծեր, ես ինծի թոյլ տուի զայն վերականգնել, զետեղելով սակայն ուղղանկիւն փակագիծի մէջ: Նոյն ձեւով նշած եմ մի քանի բառի յաւելում, որոնք գրչի ակնյայտ վրէպներ են: Իսկ երբ հեղինակը չէ ջնջած քանի մը տող որոնք գուցէ իրենց տեղերը չեն, փոփոխութեան չեն ձեռնարկած, պարզապէս զետեղած եմ նոյնանման փակագիծի մէջ:

Բնագիրը խորագիր չունի: Հոս դրուածը պայմանական բնոյթ կը կրէ անշուշտ: Նօթերը կու գան մասամբ լուսաբանել ակնարկութիւններ կամ ճշդել յիշուած անուններ եւ ամբողջական ըլլալու յաւակնութիւն չունին:

Գ. Պ.

Սիրելի հայրենակիցներ,
եւ սիրելի ուսանողներ

Եկած եմ խօսելու համար ձեզի՝ մեր մշակոյթին մասին: Ասկէ աւելի կարելոր նիւթ չեմ տեսներ՝ երբ քով քովի կու գանք օտարութեան մէջ:

Պատկեր մը տպաւորուած է մէջս՝ մանկութենէս ի վեր: Սեւ Ծովի ափին, Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ քաղաքներուն մէջ, շատ պանդուխտներ կային: Անոնք, գաղթողները, եթէ իրենց ծանր աշխատանքէն վերջ, քով քովի կու գային, սրճարանի մը անկիւնը, հայրենական երգեր կ'երգէին յաճախ: Հայրենիքն ու հարազատները կը յիշէին իրենց գաւառական այդ երգերը երգելով, կը յուզուէին, կ'ոգեւորուէին, կը միսիթարուէին այդ երգերով:

Օտարութեան մէջ, մեր ժողովուրդը միշտ փնտռած է իր Հայրենիքը եւ իր աւանդութիւններով ապրած է միշտ: Թախսիծով կը ժայթքէր հայրենասիրութիւնը՝ անցած ճամբաներու վրայ: Հայրենիք վերադառնալու հաւատք մը կը բարձրանար յուզումներուն խորէն:

Առօրեայ կեանքին մէջ, աշխատանքը, վագքը հացին ետեւէն, հոգերը կը մղեն մեզ ապրիլ մեր ինքնութենէն տարբեր հոգերով: Բայց պահեր կան ուր մեր ուզած կեանքն ու մեր ինքնութիւնը կը փնտռենք: Պահանջք մըն է ասիկա: Եւ ահա, հրաշքի պէս բան մը տեղի կ'ունենայ երբ քով քովի կու գանք եւ մեր աւանդութիւնները կ'ոգեկոչենք: Երբեմն ժողովրդական պարզ երգ մը, իր անբացատրելի կախարդանքով, մեր հայութեան, մեր ինքնութեան կը մօտեցնէ մեզ: Պարզ, անկեղծ տաղ մը կը բանայ մեր մէջ կուտակուած յուզումներուն դռները:

Նման պահանջ մըն է որ մեզ իրարու կը մօտեցնէ այսօր՝ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մեծ քաղաքներուն մէջ: Կ'ապրինք շատ անգամ հայութենէն հեռու: Չենք լսեր մեր լեզուն յաճախ: Բայց հայութեան կարօտ մը կայ շատերու մէջ: Եւ մեր հայութիւնը զգալու, զայն պահելու ներքին պահանջով մըն է որ կը մօտենանք իրարու:

Ու մեր ազգային ոգին, մեր ներքին ինքնութեան մօտենալու լաւագոյն միջոցը մեր մշակոյթն է:

Մեզի կեանք տուող աւիշ մըն է մեր մշակոյթը:

Մեծ է իր կարեւորութիւնը, ինչպէս կը տեսնէք: Անով է որ մեր ժողովուրդը կրցած է ապրիլ զարհուրելի դարերն ի վեր եւ ահով է որ պիտի կրնանք ապրիլ դարձեալ այս մեծ քաղաքներուն մէջ՝ ուր ծուլումն է որ կը սպառնայ այս անգամ մեզի:

Մեր մշակոյթը կ'առնէ աւելի մեծ նշանակութիւն մը՝ օտարութեան մէջ, երբ կը պակսին հողն ու հաւաքական կեանքն ալ: Մեր մշակոյթով է միայն որ պիտի կրնանք ոտքի պահել ջարդէն, աքսորէն, օտարութենէն եւ հիասթափութիւններէն յոգնած հայ ոգին: Որովհետեւ ան արտայայտութիւնն է

մեր ժողովուրդին ոգեկան գեղեցկություններուն եւ ոգեկան գեղեցկութիւններն են որ կ'ապրեցնեն մեզ առաւելապէս:

Camus¹ տեղ մը կ'ըսէ թէ արուեստագետներն են որ պիտի կրնան փրկել մարդկութիւնը՝ որուն խաթարումը կը մատնանշէ աշխարհի ամէն կողմ: Չեն գիտեր թէ որքան հաւանական է այս պատգամը: Չեն գիտեր թէ Գեղեցկութիւնը պիտի կրնայ օր մը յաջողիլ աշխարհ մը կերտել: Բայց որոշ է թէ մեծ դեր մը վիճակուած է այսօր, արտասահմանի մէջ, մեր գրողներուն եւ մեր մամուլին:

Ահա, սիրելի հայրենակիցներ, նիւթ մը որ կը խօսի մեր մտքին ու սրտին եւ մտքով ու սրտով պետք է մօտենանք անոր: Այլ խօսքով, պետք է ճանչնանք մեր ժողովուրդը եւ սիրենք զայն: Ու ճանչնալու համար զայն պետք է որ սրտով մօտենանք անոր: Եւ սրտով մօտենալու համար անոր, պետք է որ ճանչնանք զայն:

* * *

Բազմաթիւ հարցերու առջեւ ենք անշուշտ, երբ կը խօսինք մեր մշակոյթին մասին: Կ'ուզենք ամենէն առաջ գիտնալ թէ ինչ կը ներկայացնէ ան: Ինչ ենք մենք իբրեւ ժողովուրդ: Բոլորս ալ առաւել կամ նուազ չափով կը հարցնենք մենք մեզի թէ ինչ կը ներկայացնէ հայութիւնը աշխարհի վրայ՝ ուր այնքան մեծ ժողովուրդներ կան, մեծ քաղաքակրթութիւններ: Բոլորս ալ պզտիկ կը զգանք մեզ՝ այս մեծութիւններուն առջեւ: Եւ սակայն, բոլորս ալ որոշ մեծութիւն մը կը տեսնենք մեր պզտիկ ժողովուրդին մէջ: Մեծ կը տեսնենք զայն՝ նայելով անոր տոկունութեան, անոր անսպառ յոյսին, ապրելու եւ մեծնալու կորովին: Մեծ կը տեսնենք զայն՝ երբ նկատի կ'առնենք իր մեծ սերը յոյսին, իր եկեղեցիին, իր լեզուին:

Այս եւ այս հարցերու պատասխանն է որ պետք է տանք ամենէն առաջ, փոխանակ խօսելու մեր արուեստներուն վրայ: Կարելորդ այս է, ըստ իս:

Ուրիշներ խօսած են եւ կը խօսին միշտ մեր Գողթան երգիչներուն, Աստուածաշունչի թարգմանութեան, մեր լեզուին, մեր մանրանկարչութեան, մեր երաժշտութեան եւ ճարտարապետութեան վրայ: Իմ փափաքս է ընդհանուր նայուածք մը նետել այս բոլորին վրայ, գոհացում տալու համար մեր առջեւ դրուած հարցերուն:

* * *

Գիտէք թէ երկու հոսանքներ կան այսօր: Մէկը կը փառաւորէ մեր մշակոյթը, միւսը դժգոհ է անկէ: Աղէտէն ի վեր որ մեր ժողովուրդը նետեց զանազան

¹ Նկատի ունի անշուշտ վիպասան, թատերագիր եւ մտածող Albert Camus (1913-1960). Յղումը գտանելի չէ եղած ինծի:

երկիրներ, կ'աճին այս հոսանքներն այլ մեծ համեմատությամբ: ՄԷկը երկինք կը բարձրացնէ մեր մշակոյթը, միւսը կը ստորադասէ գայն:

Տարիներ առաջ, մեր ընկերներէն մԷկը, վԷպով մը, ցայտուն դիմագիծ մը տուաւ այդ դժգոհութեան: Նահանջի մԷջ ենք՝ պոռագ, կորսուած ենք, ընելիք չունինք այլեւս եւ լաւ է որ ձուլուինք օր առաջ, անհետանանք իսկոյն՝ փոխանակ քաշքռտուելու: Այս խօսքերը ընողը, տաղանդաւոր գրող բայց դառնացած հոգի, ծաղրեց մեր ժողովուրդը եւ մեր պատմութիւնը, սկսեալ մեր թագաւորներէն: Յեզնեց մեր եկեղեցին ու մեր արուեստները: Եւ ըսելէ վերջ այս բոլորը, լռեց ու հեռացաւ մենե՞: Սկսաւ ֆրանսերէն գրել:

Ոմանք գայթակղեցան: Բայց, կը յիշեմ, ոմանք գնահատական տողեր գրեցին եւ յիշեալ վԷպը հող գտաւ ոչ միայն արտասահմանի մԷջ, այլեւ Հայաստանի մԷջ: Հող գտաւ, որովհետեւ արժէքաւոր գործ մըն էր անշուշտ, բայց հող գտաւ նաեւ անոր համար որ շատեր գաղութները կորսուած կը նկատէին արդէն անկէ քսան տարիներ առաջ:

Հոս, սիրելի հայրենակիցներ, թոյլ տուէք որ փակագիծ մը բանամ, շատ յատկանշական: Շահնուր, յիշեալ վԷպին հեղինակը, որուն մԷկ էջը կարդացուցաւ ձեզի, մեր ամենէն տաղանդաւոր գրողներէն մԷկն է անկասկած: Ցաւ է մեզի համար անոր հեռացումը մեր գրականութենէն: Մօտէն գիտեմ որ շատ մը գրելիքներ ունէր ան տակաւին: Շատ մը ձեռագիրներ պատռեց, երբ կոնակ դարձուց մեր ժողովուրդին:

Իսկ իր հեռանալուն գլխաւոր պատճառը մեր մշակոյթին հանդէպ ունեցած իր դժգոհութիւնը չէր: Իր դառնութիւնը մեծ եղաւ այն օրէն երբ աջէն ու ձախէն յարձակումներ եղած իր վրայ՝ անտաղանդ մարդոց կողմէ շատ անգամ²: Ինք այլ սուր գրիչ ունէր: Ինք այլ յարձակեցաւ: Բայց, ի վերջոյ, կը կարծեմ, թէ ակելորդ տեսաւ գրականութիւն ընել մեր մԷջ: Ապերախտութիւն տեսաւ շուրջը եւ գլուխը առաւ-հեռացաւ:

Շատ արդար էր իր դառնութեան մԷջ. որովհետեւ մեծ գնահատանք մը գտաւ իր շուրջ, եւ, գիտնալով թէ հիւանդ է, շատեր օգնեցին իրեն իր քաշուելէն վերջ ալ⁴:

² Սարաֆեան «Շահան Շահնուր» խորագիրը կրող յօդուած մը գրած է Փարիզի «Ամրոց» թերթին մԷջ, 1934-ին, ուր խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ *Նահանջը առանց երգի* վԷպը եւ *Յարալէպներու դասանանութիւնը*, տես *Տեսարանները, մարդիկ եւ ես*, Երեւան 1994, էջ 36-44: Երկու գրողներու միջեւ եղած է նամակագրութիւն, սկսեալ «Մենք»-ի օրերէն, մինչեւ Շահնուրի ֆրանսերէն բանաստեղծութիւններու առաջին գրքի հրատարակութիւնը: Շահնուրի նամակներէն մԷկ հատը յոյս տեսած է *Նամակաւոր* մԷջ, հատոր Գ, Վայրուրդթաւուն, 2006, հրատ. Գ. Քէօսէեան, էջ 117-119:

³ Հոս տեղը չէ մանրամասնութիւններ ոգեկոչելու: Ակնարկութիւնը կ'երթայ Ազատ եւ Հրաշ Զարդարեան եղբայրներու ֆիզիքական յարձակումին, ապա նաեւ Զօպանեանի ելոյթներուն «Անահիտ»-ի մԷջ, 1937-ին, որուն կը հակադարձէր Շահնուր «Ապագայ»-ի մԷջ:

⁴ Շահնուրի վԷպին, *Նահանջը առանց երգի* ստեղծած աղմուկէն անդին Սարաֆեան նկատի ունի անշուշտ այն երկար գրչապայքարը, որ տեղի ունեցաւ Փարիզի տղոց շրջապատին մԷջ իսկ մինչեւ 1938:

Շատ արդարացի չեն գտներ իր դառնացումը, բայց երեւոյթ մը կայ՝ արժէքաւորը խեղդելու, բարձրացնողները տապալելու ձգտում մը: Բայց մեր մէջ յարձակումներ կ'ըլլան իրական արժէքներու դէմ, նոյնիսկ անոնց կողմէ որ օրն ի բուն ազգ եւ մշակոյթ կը փառաբանեն: Օտարներու մէջ ալ կը տեսնենք նման յարձակումներ, բայց շատ ակեյի վնասակար են անոնք մեր մէջ: Փակելով այս փակագիծը կը շարունակեմ. Ճիշդ է որ նահանջականութիւն մը կայ շատերուն մօտ: Շատեր գոհ չեն ժողովուրդէն եւ մեր մշակոյթէն: Շատեր ունենալով հանդերձ ազգային զգացումներ, յոռետես եւ յուսահատ ալ մասնաւորապէս արտասահմանէն: Բայթայում կը տեսնեն:

Անուրանալի է այս: Նահանջը:

Եւ սակայն եղած է եւ կայ միշտ տարբեր հոսանք մը, որուն համար մեր երկիրը դրախտավայր մըն է եւ մեր լեզուն Աստուծոյ գործած լեզուն: Ներշնչեալ ձայներ կը պոռան յաճախ թէ մենք տուեր ենք մեծ մշակոյթ մը, ունեցեր ենք մեր ոսկեդարը, մեր զարթօնքը եւ խելացի արուեստագետ, տոկուն, անմահ ժողովուրդ ենք, չենք մեռնիր երբեք: Կ'ըսեն թէ յաւիտենական է մեր մշակոյթը եւ մեր յաւիտենական փառքն է ան, կրնայ մրցիլ մեծ ժողովուրդներու մեծ մշակոյթներուն հետ: Մեծ է հայ հանճարը, կ'ըսեն:

Կը տեսնենք իսկոյն թէ երկու ծայրայեղութիւններու առջեւ ենք: Որոշ ճշմարտութիւններ կու տան երկուքն ալ: Բայց երկու հոսանքներն ալ չափազանցութիւններու մէջ են, ուրացումներ կ'ընեն, ակերներ կը գործեն, նպաստներ բերելով հանդերձ: Եւ ազգային դժբախտութեան մը արդիւնքն են երկուքն ալ: Մէկը տեղի կու տայ: Միւսը կը ծառանայ տոկայրու համար:

Ըստ իս, պէտք է կենալ այս երկու հոսանքներու մէջտեղը, ճշգրիտ դատաստան մը ընելու համար:

* * *

Դժգոհները հանճար չեն տեսներ մեր ժողովուրդին մէջ: Չեն տեսներ ազգային ինքնուրոյնութիւն իսկ մշակոյթին մէջ: Օշական չէր ինչայեր մինչեւ իսկ մեր ոսկեդարը, որով այնքան հպարտ ենք: Կը հաստատէր լեզուին, ոճին գոյութիւնը, բայց օտար ազդեցութիւններ կը տեսնէր⁵: Ուրիշներ ակեյի մեծ համեմատութիւն մը կու տան այս ազդեցութիւններուն: Բիւզանդիոնին կը վերագրեն մեր մշակոյթին անջատումը, բիւզանդականութիւն կը տեսնեն նոյնիսկ

Սարաֆեանի դասախօսութեան օրերուն տակաւին Շահնուր չէր կատարած իր վերադարձը, որուն մասին ընթերցողը կը յղեմ ի միջի այլոց Արփիկ Միսաքեանի յօդուածին, «Որպէս վկայութիւն», *Միրոսարտի*, Փարիզ 1995, էջ 185-193:

⁵ Սարաֆեան նկատի ունի հաւանաբար Յակոբ Օշականի *Գրականութեան համար* յօդուածաշարքը, լոյս տեսած նախապէս «Չուարթնոց»ի մէջ (1929-1930), յետագային առանձին հատորով եւ նոյն խորագիրով Երեւան 1997, Գր. Յակոբեանի աշխատասիրութեամբ: Տես նաեւ *Անգղիոյ կտուցիւն տակ*, Պէյրութ, 2008, էջ 101-140:

մեր գրաբարին մեջ: Բիւզանդական ազդեցութիւն՝ նաեւ մեր հին մանրանրկարչութեան մեջ: Ոմանք խանդավառ չեն նոյնիսկ մեր ճարտարապետութեամբ՝ հակառակ օտարներու գնահատանքին:

Վերջերս երաժիշտ մը [կը] ձգտեր հաստատել թէ ազգային ինքնութիւնը շատ քիչ է երաժշտութեան մեջ այ, արաբական եւ այլ ազդեցութիւններ կը տեսնէր:

Բանիմաց մտաւորական մը կը գանգատեր օր մը. «Չեմ գիտեր թէ իրապէս հարուստ է մեր աշխարհաբարը, կ'ըսեր, բայց կ'անճրկիինք երբ թարգմանել կ'ուզենք ֆրանսերէն գրութիւն մը, իմաստասիրական երկ մը մանաւանդ: Կը պակսին բառերը»:

Կը պակսին նաեւ գաղափարները՝ երբ աչք մը նետենք մեր ամբողջ մատենագրութեան վրայ: Վերջերս, պզտիկ գիրք մը ինկաւ ձեռքս՝ որուն խորագիրն է *Histoire des idées françaises*⁶: Խորհեցայ պահ մը թէ կարելի՞ [է] նման գիրք մը գրել նաեւ դարերու ընթացքին հայ ժողովուրդի արտայայտած գաղափարներուն մասին: Կարելի էր ի հարկէ, բայց մեծ բան մը չէր կրնար ըլլալ: Կրօնական ու քաղաքական քանի գաղափարներէ գատ՝ ոչինչ գրեթէ իմաստասիրական կամ գեղագիտական գետնի վրայ, մինչ գաղափարներու անսահման առատութիւն մը կը տեսնենք սկսեալ *Rabelais*-էն⁷, *Montaigne*-էն⁸ մինչեւ *Camus* եւ *Sartre*⁹ ֆրանսական գրականութեան մեջ: Մեր մշակոյթը չի կրնար գոհացում տալ շատերուն, այս գետնի վրայ:

Ու կը տեսնենք առաւելապէս ինքն իր վրայ կծկուած ժողովուրդ մը, մեկուսացած՝ իր եկեղեցիով, լեզուով եւ գիրով: Եւ ստորագագացութիւն մը, օտարամոլութիւն մը նոյն ատեն կը տեսնենք այս մեկուսացման մեջ: Մեր մտաւորականները զգուշացած են միշտ շփման մեջ մտնելէ օտար մտաւորականներու հետ: Ունեցած են անոնց մեծութեան առջեւ ճգնուելու վախ մը: Կամ ստորագագացութիւն մը ցոյց տուած են երբ մօտեցած են անոնց:

Պատկերը տխուր կ'երեւայ երբ կը նայինք արտասահմանեան արդի գրականութեան: Միջակութիւններ կը ծաւալին: Վերջերս «հայեցի» գրականութեան պահանջ մը ձեւաւորուեցաւ: Այսինքն՝ տալ գրականութիւն մը՝ որ բխի հայուն սրտէն եւ խօսի հայուն: Լաւ մտածում մը՝ անշուշտ: Բայց գրականութիւնը, ազգայնական այս դրօշակին տակ լճացում մը կը մատնէ դարձեալ, կը սահմանափակէ մեր մշակոյթը, կը մերժէ ամէն նորութիւն: Գրականութիւն եւ արուեստը, այսպէս, ազգայնացումով, քիչ անգամ կրնան վեր գալ միջակութենէն: Աժան եւ յորդառատ ազգայնականութիւն մըն է որ կը տեսնենք յա-

⁶ *Ֆրանսական գաղափարներու պատմութիւն*: Յեղինակը անծանօթ է ինծի:

⁷ Ժ2. դարու վիպասանն է, *Կարկանթիւայի* հեղինակը (1483-1553):

⁸ Միշէլ դը Մոնտէյն (1533-1592), *Essais*-ներու հեղինակ (Փորձեր):

⁹ Ժան-Փոլ Սարտր (1905-1980): Սարաֆեան առհասարակ նկատի ունի գոյապաշտութեան տեսաբանը եւ ոչ գրողն ու թատերագիրը:

ճախ: Ազգային զգացումները շահագործողներ է որ կը տեսնենք շատ անգամ հրապարակի վրայ:

Եւ այդ գրականութիւնը կը գոհանայ սահմանափակ իր հորիզոններով, առանց մօտենալու աշխարհը յուզող հարցերուն: Ջաղացք մըն է որ կը դառնայ անցեային պէս: Կան տաղանդներ, անշուշտ, բայց շատեր յիսուն տարի ետ մնացած են կարծէք: Ոչ միայն չենք տեսներ միջազգային հարցերը մեր արդի գրականութեան մէջ, այլեւ անոնք որ մերն են, այսինքն՝ մեր ազգային մեծ աղէտը քննելու, վերլուծելու, սխալները ճշտելու, նոր ուղիներ բանալու հոգերը:

Բոլորիս ալ փափաքն է որ մեր գրականութիւնը ըլլայ «հայեցի», բայց ոչ այսպէս, այլ բարձր մակարդակով, ինչ որ չենք տեսներ:

Կը տեսնենք դիւրամարս գրականութիւն մը եւ վէճեր ու կռիւներ կը լսենք յաճախ, բառեր եւ բառեր:

Դժգոհները իրաւունք ունին մասամբ: Բայքայման շրջան մը կ'ապրինք: Եւ օտարութիւնը չէ միայն որ կը ցնցէ մեզ, այլ նաեւ հովը՝ որ կու գայ հայրենիքէն եւ բաժան բաժան կը բերէ¹⁰ մեզ՝ արտասահմանի մէջ: Կասկած չկայ թէ, մնալով հանդերձ ազգային տուեալներու վրայ, տարբեր ըմբռնում մը ունին մշակոյթին մասին՝ մեր եղբայրները հայրենիքին մէջ: Եւ այդ ըմբռնումը, յեղաշրջումի արդիւնք, տարածուած մասամբ նաեւ արտասահմանի մէջ, կը ջլատէ ուժերը:

Դժգոհները իրաւունք ունին տակաւին երբ կ'ըսեն թէ ասպարէզ չկայ մեր իրականութեան մէջ եւ կը պակսին մշակոյթ մը ծաղկեցնելու նիւթական եւ բարոյական պայմանները, գրողներուն եւ արուեստագէտներուն շուրջ:

Դժգոհները կ'աւելցնեն թէ մեր ժողովուրդը ետ մնացած է:

Դժգոհները կ'աւելցնեն տակաւին թէ օտար մեծ ժողովուրդները կարելորութիւն տուած չունին մեզի: Չեն հետաքրքրուիր մեր մշակոյթով: Եւ եթէ ոմանք կը գնահատեն մեր ճարտարապետութիւնը, ուրիշներ արհամարհանքով կը նային մեզի:

Ահա, սիրելի հայրենակիցներ, արդարացի դժգոհութիւններ:

Բայց կը կարծեմ թէ իրաւունք չունինք այսքան ստորագնահատելու մեզ:

Անշուշտ Յայաստանը Յելլադա մը չէ եղած, ոչ ալ Եգիպտոս մը: Արձան մը չէ եկած մեր հողերուն խորէն, համաշխարհային արժէք մը տալու համար մեր մշակոյթին: Ո՛չ Պղատոն ունինք եւ ոչ ալ Սոփոկլէս: Պզտիկ կը տեսնենք մեզ՝ անշուշտ երբ նկատի կ'առնենք Շեքսպիր մը, Կէօթէ մը, Յիւկո մը, Վալերի մը¹¹, Ռեմպօ մը¹²:

¹⁰ Բնագիրը այսպէս է, գուցէ վրիպակ է եւ կարդալու է «կ'ընէ»:

¹¹ Paul Valéry (1871-1945), քանաստեղծ, մտածող, Սարաֆեանի կանոնաւոր յղումներէն մին:

¹² Arthur Rimbaud (1854-1891):

Եւ սակայն ձայն մը կ'ըսէ մեզի մեր ներսէն թէ անարդար պիտի ըլլայինք եթէ այս անկիւնէն միայն նայեինք մեր մշակոյթին: Ինչպէ՛ս կրնանք բաղդատել մեզ՝ օտար ժողովուրդներու հետ, որ քաղաքական անկախութիւն մը վայելած են դարերով, մինչ դարերով, բոլոր փոթորիկները անցած են մեր ժողովուրդին վրայէն:

Ոմանք պիտի ըսեն անշուշտ թէ, եթէ խելացի եւ քաջ ժողովուրդ ըլլայինք, հաւանաբար այդ փոթորիկները չհալածէին մեզ: Կրնայ ըլլալ: Բայց բաց դուռ մը պէտք է ձգել նաեւ հոս: Պէտք է խորհիլ աշխարհագրական մեր աննպաստ դիրքին՝ որ կը բացատրէ մեր շատ մը տկարութիւնները: Պէտք է խորհիլ մեր քրիստոնէական կրօնքին որ, մէկ կողմէ մեզ հայ պահեց դարերու ընթացքին, բայց միւս կողմէ, պատճառ դարձաւ շատ մը կոտորածներու:

Պէտք է խորհիլ թէ մեծ պետութիւնները երբեք համաձայն չեղան իրարու հետ, երբ մենք օգնութեան աղաղակներ կ'արձակեինք, իրենց կը դիմէինք այնքան հաւատքով:

Գալով ազդեցութիւններուն, այս ազդեցութիւնները կը տեսնենք նաեւ օտար մեծ մշակոյթներու մէջ նաեւ: Ֆրանսական ամբողջ մշակոյթը հիմնուած է յունականին եւ լատինականին վրայ: Յունարէնի եւ լատինարէնի խառնուրդ մըն է մեծ մասամբ ֆրանսական լեզուն իսկ: Մշակոյթ չկայ առանց օտար ազդեցութեան: Բոլոր մշակոյթներն ալ պարտական են իրարու:

Կասկած չկայ թէ այդ ազդեցութիւնները պիտի ըլլային մեծ՝ երբ քաղաքականապէս ենթակայ էինք մերթ Բիւզանդիոնին եւ մերթ Պարսկաստանին: Աւելի վերջը, այդ ազդեցութիւնները պիտի ըլլային ռուսականն ու ֆրանսականը՝ Թիֆլիսի եւ Պոլսոյ կեդրոններուն մէջ: Բայց մեր մշակոյթը ծաղկած է շնորհիւ այդ ազդեցութիւններուն: Եւ ազդուելով հանդերձ, անուրանալի է որոշ ինքնութիւնը՝ որ մեր ժողովուրդը դրած է իր մշակոյթին մէջ:

Ընդունակ ենք առնելու եւ ձգտումը ունինք համամարդկային բան մը տալու: Եւ այդ համամարդկայինը ներկայ է որոշ չափով մեր մշակոյթին մէջ:

Ազդուող եղած ենք, բայց մարսող եւ իւրացնող՝ նոյն ատեն: Չարմացած են միշտ մեր պզտիկ ժողովուրդին վրայ որ իր մէջ ձուլած է բացմաթիւ ցեղեր:

Իրաւունք չունինք այդքան վար գարնելու մեր մշակոյթը, երբ նկատի կ'առնենք ժողովուրդը՝ իր դարաւոր ծանր պայմաններով: Եւ որքան ալ դժգոհ ըլլանք, իրաւունք չունինք մանաւանդ հեռանալու մեր հայութենէն: Ընդհակառակն, այս օրերուն է որ ավելի եւ ավելի պէտք է կառչած մնանք մեր ժողովուրդին եւ անոր մշակոյթին: Իրաւունք չունիք այդքան յոռետես ըլլալու: Ձուլուին, անհետանան հաւանաբար շատ մը գաղութներ, բայց կայ ու կը մնայ հայրենիքը եւ Սուրիա ու Լիբանան, երկրորդ հայրենիքի մը պէս, կրնան ապրիլ տակաւին երկար ատեն, շնորհիւ իրենց հոծ զանգուածին եւ իրենց դպրոցներուն:

Մեր դժգոհութեան դէմ կրնանք դնել շատ մը գոհացուցիչ տուեալներ: Մեր

լեզուն՝ ամենէն առաջ գրաբարը, իրապէս գմայլելի, առնական, հզօր, թանձր ու սրբատաշ՝ ինչպէս պատերն են մեր եկեղեցիներուն: Աշխարհաբարը նաեւ, արեւմտահայերէնը, որ Վարուժանէն ի վեր, երթալով կը գեղեցկանայ: Իսկ հոն, Հայաստանի մէջ, ուր այդ լեզուն կը խաթարուի մասամբ օտար բառերով, հոն, սիրելի հայրենակիցներ, պէտք է ըսել թէ ունինք այսօր այն ինչ որ չենք ունեցած դարերէ ի վեր, համալսարան մը՝ հայերէն լեզուով:

Ունինք մեր երգերը, պարզ, բարի, տխուր, այնքան հարազատ, այնքան հայկական որ կը խռովեն, կը յուզեն, կը գրաւեն մեզ իսկոյն երբ կը լսենք զանոնք:

Կրնանք հպարտանալ տակաւին մեր ճարտարապետութիւնով, որ, իր կարգին, ազդեցութիւն ձգած է, կ'ըսեն, Բիւզանդիոնի եւ Եւրոպայի վրայ:

Անվերապահ հիացումով կրնանք նայիլ մեր եկեղեցական երաժշտութեան, որ զարմացուցած է զիս յաճախ: Բաղդատեցէք զայն լատին երգեցողութեան հետ եւ մեծ տարբերութիւն մը պիտի տեսնէք իսկոյն: Լատինականին մէջ, ձայները վերացական են միայն, երկնային, աւելի իմացական քան թէ զգացական: Մտածումի խաղաղութիւն, երանութեան հասած մարդու հոգեվիճակը մը կ'արտայայտեն: Մերը, առաւելապէս աշխարհիկ, կեանքին կարօտով, ապրելու սերով, տառապագին ծաւալում մըն է դէպի երկինք, խորապէս խռովիչ, բաբախուն եւ գեղեցիկ: Կը ծաւալի հեծեծանքներով եւ յաղթանակներով կը վերջանայ միշտ, պէթովենեան երաժշտութեան մը պէս: Տառապած, ճգնուած՝ բայց ապրիլ ուզող, լոյսն ու բնութիւնը սիրող, միշտ յուսացող ժողովուրդի մը խորոխտ երգեցողութիւնն է: Մեծութիւն մըն է:

Եթէ կանգ առնենք հոս պահ մը, եթէ նայինք մեր կրօնական երգերուն եւ հեթանոսական շրջանէն մնացած բանաստեղծութիւններուն, կը տեսնենք գլխաւոր նկարագիրը մեր մշակոյթին:

Կը տեսնենք արեւին, լոյսին, բնութեան սերը: Կենսապաշտ մշակոյթի մը առջեւ ենք, ինչպէս նկատել տուած են ոմանք: Այս կենսապաշտութիւնն է որ կը տեսնենք նոյնիսկ մեր եկեղեցական երգերուն մէջ, մահուան, ունայնութեան գաղափարին հետ: Արեւին լոյսն ու գերբնական լոյսը ներկայ են միասնաբար, եւ այլափոխաբար, այսինքն՝ արեւը գերբնական լոյսն է եւ գերբնական լոյսը այլեւս:

Ահա քրիստոնէութիւն մը՝ ենթարկուած մեր ազգային նկարագրին, ինքնատպութիւն մը, իմացական խորք մը:

Հայ իմացականութիւնը պահած է իր ինքնութիւնը երբ այդ տարբեր ազդեցութիւնները կը սպառնային խեղդել զինք: Պահած է իր ինքնութիւնը իսլամ աշխարհին առջեւ: Որովհետեւ, հայ հոգին նկատի առած է ամենէն առաջ իր գոյութիւնը: Եւ իր մշակոյթը կերտած է համաձայն ատոր: Ըմբռնելի է թէ ինչո՞ւ մինչեւ այսօր ալ հայեցի գրականութիւն մը կը պահանջուի: Կ'ուզուի ցեղին գոյութեան պահպանման յատուկ գրականութիւն մը, շատ աշխարհիկ՝ յաճախ, չըսելու համար իրապաշտ:

Դարերու խորէն, աշուղներու շրջանէն եկող կենսապաշտ նոյն գիծն է կարծէք որ կը շարունակուի այսօր, մանաւանդ մեր գրականութեան արեւելեան հատուածին մէջ այնքան հայկական թէեւ նուազ գեղագիտական նաեւ:

Աւելի շատ է արուեստին տրուած կարեւորութիւնը արեւմտեան հատուածին մէջ: Բայց հոս իսկ, արտասահմանի մէջ անգամ, մեծ մշակոյթներու շուքին տակ, մեր գրականութիւնը կ'աճի առաւելապէս այդ աւանդական գիծով:

Ու կ'ըմբռնէք անշուշտ առաւելութիւնն ու տկարութիւնը այդ գիծին:

Մեր մշակոյթը, երկար քունէ մը վերջ, կ'արթնայ առասպելապէս հայրենասիրական նպատակներով: Կը դառնայ յեղափոխութեան գործիքը: Կը ծաղկի գաւառի գրականութիւն մը: Միշտ ազգային ոգին է որ կը տիրապետէ: Մեր ազգին գոյութիւնն է որ նկատի կ'առնէ:

Եւ սակայն, կը յայտնուին արուեստագետներ ալ: Եւ Պետրոս Դուրեանէն մինչեւ Մեծարենց, Վարուժանէն մինչեւ Թէքէեան, մինչեւ մեր օրերը, եղած են եւ կան միջազգային արուեստներուն հետ քալող արուեստագետ հոգիներ:

Կ'անցնիմ այս բոլորին վրայէն արագօրէն ցոյց տալու համար թէ կայ ազգային մշակոյթ մը եւ մեր ժողովուրդը սիրած է զայն: Եթէ արուեստներու պաշտամունքը չենք ունեցած ինչպէս ունեցած են հին յոյները իրենց Ապոլոնով, մենք սիրած ու պաշտպանած ենք մեր մշակոյթը մեր գոյութեան համար իսկ: Ու գտնուած են ամիրաներ որ չեն խնայած իրենց դրամը եկեղեցիներ եւ դպրոցներ կերտելու համար:

Կայ այդ մշակոյթը, որ կը ձգտի լոյսին, կեանքին, ուրախութեան եւ երջանկութեան, կը ձգտի համամարդկային եղբայրութեան, մինչ իր արմատները կ'ոռոգուին ցեղին արիւնով, հերոսներու, նահատակներու, մտաւորականներու արիւնով: Բազմաթիւ առաքեալներ եկած ու անցած են դարերն ի վեր:

Կայ այդ մշակոյթը երբ կը նայինք Վենետիկին: Կայ մշակոյթը երբ կը նայինք հրատարակուող գիրքերուն, այնքան առատ: Գաղութներուն մէջ կը տեսնենք հարիւրէն աւելի թերթեր եւ պարբերաթերթեր, հանդէսներ: Ստեղծագործ ժողովուրդի մը առջեւ ենք անկասկած:

Կ'անցնիմ այս բոլորին վրայէն արագօրէն, ցոյց տալու համար թէ կայ ազգային մշակոյթ մը եւ այդ մշակոյթը կը քալէ շարունակ, հակառակ միշտ ծանր պայմաններուն:

Այս է մեր համոզումը՝ երբ Հայաստանէն եկող գիրքերուն կը նայինք – բանահիւսութիւն, ուսումնասիրութիւն, վէպ, բանաստեղծութիւն աճումի մէջ են շարունակ: Անուրանալի արժէքներու առջեւ ենք:

Եւ ազգային արժէքներու տարածումը կը տեսնենք միջազգային ճակատներու վրայ: Հայ երաժիշտներ, հայ երգիչներ, նկարիչներ, գրողներ տեղ կը գրաւեն հետզհետէ օտար դիրքերու վրայ:

Յառաջդիմութիւն մը կրնանք հաստատել նաեւ արտասահմանեան մեր

մշակոյթին մէջ, հակառակ առատ թշուառութիւններու: Արձակին եւ բանաստեղծութեան որակին բարձրացումը կը հաստատենք ոմանց մէջ:

Չանագան դպրոցներէ անցած է ֆրանսական բանաստեղծութիւնը: Այդ դպրոցները չենք տեսներ անշուշտ մեր բանաստեղծութեան մէջ: Աղքատ ենք գեղագիտական որոնումներով եւ մեր ժողովուրդը կը մերժէ կարծէք նորութիւնները: Իրապաշտ՝ իր խորքին մէջ, այսինքն՝ աշխարհիկ, կը մերժէ այն ինչ որ հեռու է անմիջական կեանքէն: Բայց եւ այնպէս ժողովուրդ մըն է որ տուած է անհամար բանաստեղծներ եւ բանաստեղծութիւնը իր գլխաւոր երակն է կարծէք:

Իրաւունք չունինք այդքան ստորագնահատելու մեր մշակոյթը ինչպէս կը տեսնուի, տոկացող, աշխատող, տառապանքէն եւ յուսահատութենէն միշտ վեր ձգտող, իր աւերակները միշտ վերականգնող, ստեղծագործող ժողովուրդի մը առջեւ ենք:

Կայ այդ մշակոյթը, բայց անբաւարար է: Այս է որ կը զարնէ մեր աչքին այսօր երբ Եւրոպայի մէջ կ'ապրինք:

Ահա ուր կը հասնինք երբ կը խորհինք: Չենք կրնար ուրանալ մեր մշակոյթը: Չենք կրնար հաշտուիլ նահանջի գաղափարին հետ ալ: Եւ եթէ անխուսափելի է ձգտումը, մեր անհետացումը այս հողերուն վրայ, մեր մէջ կռուելու փափաք մը կը զգանք: Նահանջենք, կ'ըսենք, բայց զոնէ կռուելով նահանջենք:

Եւ սակայն, նահանջելէ աւելի, մեծ մշակոյթի պահանջն ու կարօտը կը զգանք: Ահա մեր երիտասարդներուն ողբերգութիւնը, անոնց որ օտար համալսարաններ կը յաճախեն:

Անշուշտ լուծում չունի աս ողբերգութիւնը: Բայց եւ այնպէս, ըսելիքս այս էր, սիրելի՛ երիտասարդներ: Պէտք է կառչած մնալ միշտ մեր մշակոյթին եւ եթէ կարելի է՝ բարձրացնել զայն: Եթէ նոյնիսկ անհետանանք տարիներու ընթացքին, լաւ է որ քաղենք ամեն ինչ որ կարելի է քաղել օտար մեծութիւններէն եւ ժառանգել զայն Յայաստանին, որ պիտի ապրի անկասկած: Եւ մեր, ձեր ձգած այդ իմացական ժառանգութիւնը կրնայ օգտական ըլլալ մեր գալիք եղբայրներուն:

Պէտք է պահել մեր հայութիւնը օտարութեան մէջ եւ բարձրացնել մշակոյթը՝ որքան որ կարելի է:

Ահա, սիրելի՛ երիտասարդներ, այն ինչ որ կը սպասուի ձեռնէ:

* * *

Մեծ դժուարութիւններ առջեւ ենք անշուշտ:

Օտարութիւնը ամենէն մեծ դժբախտութիւնն է անշուշտ: Բայց կարելի է օգտուիլ այս դժբախտութենէն: Զսանէն աւելի տարիներ առաջ, կը գրէի տեղ

մը. «Օտարութիւնը դժբախտութիւն մըն է որ կրնայ օգտակար ըլլալ նաեւ»¹³: Այսինքն, միջոցներ կու տայ զարգանալու: Բարիք մըն է իմացական գետնի վրայ:

Ժիտ¹⁴ խօսելով Պառէսի «Արմատախիլներ»ուն վրայ, կը խորհի թէ մտաւորականը աւելի մեծ կ'ըլլայ օտարութեան մէջ: Պայքարն է որ կը մեծցնէ մարդը: Ըստ Ժիտին, հովը որքան ուժգին փչէ, առագաստը այնքան աւելի կ'ուռնի¹⁵: Ընդհակառակն, շատ շուտ կը խամրին անոնք որ արմատուած կը մնան:

Շատ ճիշդ չէ անշուշտ այս դատողութիւնը: Անհրաժեշտ է հայրենիքը: Անհրաժեշտ է համախումբ ժողովուրդը: Ասոնց շնորհիւ է որ մեծ դէմքեր երեւան կու գան: Ժիտ ինք իսկ, մեծ բան կը պարտի Ֆրանսային:

Բայց եւ այնպէս որոշ ճշմարտութիւն մը կայ ըսածին մէջ:

Երբ կը նայինք մեր ժողովուրդին, կը տեսնէք թէ ան դարերու ընթացքին, օտարութեան մէջ ապրելու, տոկալու եւ նոյնիսկ դիրքի հասնելու կարողութիւն ցոյց տուած է միշտ: Չէ վախճած արմատախիլ ապրելէն: Եւ հարկ կը տեսնեն յիշելու հոս թէ ֆրանսացի եւ այլ ժողովուրդներէ աւելի հայը եղած է թափառող, որոնող այլազան հորիզոններու վրայ, աշխարհի գանազան եւ հեռաւոր մասերուն վրայ: Կը կարծեն թէ հոյակապ էջեր կարելի է գրել գանազան գաղութներու վրայ, ինչպէս օրինակ Յնդկաստանի գաղութը: Հայրենասիրութիւն, ազգային ոգին վառ պահելու եւ մշակոյթը շարունակելու, հայրենիքը ազատագրելու խանդավառ աշխատանք մը պիտի տեսնենք գաղութներու այդ պատմութեան մէջ: Օտար պայմաններու յարմարելու, օտար հողերու վրայ արմատուելու եւ նոյն ատեն արմատախիլ ժողովուրդի մը հոգեբանութիւնը, հայրենաբաղձութիւն մը պահելու փրկարար ոգին պիտի տեսնենք, եւ հայրենասիրութիւն մը միշտ հագուագիւտ առաքինութիւն է:

¹³ Ակնարկութիւն հաւանաբար «Ազգային ու միջազգայինը գրականութեան մէջ» բանավեճին առթիւ գրուած «Աբաղաղները կ'երգեն» գրութեան, լոյս տեսած «Չուարթնոց»ի մէջ 1929-ին: Սարաֆեանի չակերտած նախադատութիւնը տառացի արտագրութիւն չէ, գուցէ յիշողութեամբ վերարտադրուած է: Յօդուածին մէջ կը կարդանք. «Այս սերունդը պետք է գիտնայ բացառիկ բախտը որ ազգային դժբախտութիւնը տուաւ իրեն՝ գաղթը», տես *Տեսարանները, Մարդիկ եւ ես*, Երեւան 1994, էջ 21-22: Այս բոլորին մասին տես *Ֆրանսահայ գրականութիւն 1922-1972, Նոյնէն Այլը*, Խաչենց-Փրինթինֆո-Անտարես, Երեւան 2017:

¹⁴ Սարաֆեան նկատի ունի Անդրէ Ժիտի (1869-1951) բանավեճի Մօրիս Պառէսի հետ (1862-1923), այս վերջինիս *Les déracinés (Արմատախիլները 1894)* վեպին մէջ յայտնուող ազգայնապաշտ գաղափարախօսութեան: Շահեկան է գիտնալ, որ վեպին գլխաւոր հերոսուհին է Աստինէ Արաւեանը, որ կը խորհրդանշէ յանկուցիչ եւ դատապարտելի Արեւելքը, ըստ Պառէսի: Բանավեճը կը սկսի վեպին առթիւ գրուած Ժիտի յօդուածով, “A propos des “Déracinés” de Maurice Barrès”, André Gide, *Essais critiques*, Pléiade Paris 1999. Կ'արժէ կարդալ այս մասին Սարաֆեանի «Արմատ նետել» էջը, լոյս տեսած նախապէս «Յառաջ»ի մէջ, 1953-ին, տես Վէնսէնի անտառը, Փարիզ 1988, էջ 150-155:

¹⁵ Ա. Ժիտ կը գրէ. «plus le vent du dehors s'élève et plus se nécessite une forte envergure», նշուած հատոր էջ 7: Սարաֆեանի ամբողջ այս պարբերութիւնը միջգրութենական կապեր ունի Ժիտի յօդուածին հետ:

Բայց, հակառակ այս բոլորին, այս տոկոսություններն են քարեն հաց հանող կամքին, գաղութներ անհետացած են: Որոշապես կը տեսնուի թե անհրաժեշտ է կապ պահել միշտ հայրենիքին հետ: Պետք է պահենք այդ կապը:

Կարելի է հետեւաբար յառաջդիմել օտարության մեջ՝ պահելով այդ կապը, պահելով աւանդութիւններն ու լեզուն մանաւանդ: Կարելի է կազմակերպուած աշխատանք մը տանելով, այն ինչ որ կը պակսի մեր գաղութներուն մէջ: Մտաւորականութեան այդ անկազմակերպութիւնը աղետաւոր եղած է մեզի: Մտաւորականներն են որ ժողովուրդ մը ժողովուրդ կ'ընեն եւ մեր մտաւորականները քիչ անգամ լծուած են հաւաքական համերաշխ աշխատանքի մը՝ դպրոցներ բանալու եւ մշակոյթ տարածելու համար:

Մեծ դժուարութիւններու առջեւ էք եւ մեծ գոհողութիւններ կը պահանջուին ձեռն: Պետք է որ սիրով տանիք այդ բոլորը յանուն մեր մշակոյթին:

Պետք է օգտուիլ մեր առջեւ բացուած օտար, հարուստ հորիզոններէ եւ մնալ հայ՝ նոյն ատեն: Չարգանալով է որ կրնանք տոկալ մեծ մշակոյթներուն առջեւ:

Աւելորդ չ'ըլլար եթէ իմ երիտասարդութիւնս յիշեմ պահ մը ձեզի: Առաւելապէս օտար դաստիարակութեամբ մեծցած, երբ Փարիզ եկայ քսան տարեկանիս¹⁶, տարուած օտար լոյսերով, կ'անտեսէի մեր ժողովուրդն ու մեր մշակոյթը: Բայց հետզհետէ, մօտեցայ անոնց: Մօտեցայ մտքով եւ սրտով:

Թափառելէ վերջ արուեստի ծայրագոյն սահմաններուն վրայ, ես զիս զգայուն գտայ յանկարծ մեր ժողովրդական երգերուն առջեւ: Մօտեցայ մեր պատմութեան եւ իմ իրական ինքնութիւնս գտայ մօտենալով անոր: Մեր ժողովուրդը տեսայ բարձր կարգ մը առաքինութիւններով:

Կը մաղթեմ որ, սիրելի երիտասարդներ, ուսանողներ, հասկնաք, աւելի հայանաք օտար համալսարաններու մէջ: Եւ մեծցնէք այդ հայութիւնը: Պարտադրէք զայն օտար աշխարհին, որ այնքան ալ շլացուցիչ պէտք չէ ըլլայ ձեր աչքին, մանաւանդ երբ ամբողջ աշխարհը տազնապի մէջ է եւ ցնցումի մէջ են շատ մը քաղաքակրթութիւններ, սնանկութեան մը առջեւ են:

Այս ցնցումները կը տեսնենք մենք երեսուն տարիներէ ի վեր: Ֆրանսական գրականութեան մօտէն հետեւողները կը տեսնեն թէ փլած են շատ մը հաւատքներ, յոյսեր, երազներ, որոնց վրայ հիմնուած էր քաղաքակրթութիւն մը: Այդ քաղաքակրթութիւնը, բիրտ ուժին եւ նիւթին վրայ հիմնուած, եկած հասած է անելի մը առջեւ: Քայքայում մըն ալ կայ օտար հորիզոններու վրայ ալ:

Չեմ երկարեր: Բաւական է գիտնալ թէ պէտք չէ շլանալ ի վերջոյ մեծ քա-

¹⁶ Սարաֆեան Փարիզ հաստատուած է 1923-ին, ծնած էր 1902-ին եւ ոչ անշուշտ 1905-ին, ինչպէս կը գրուի հոս-հոն:

ղաքակրթութիւններէն: Այլ հպարտութեամբ նայիլ նոյնիսկ, հայու աչքով նայիլ, այսինքն՝ մեծ քաղաքակրթութիւններէն խաբուած, բայց իր խորքին մէջ իրաւացի, իր ազգային դատին մէջ արդար հայու աչքով՝ անիրաւուած ժողովուրդի մը աչքով: Այս հպարտութիւնն իսկ կը մեծցնէ մեզ, որքան ալ թշուառ ըլլանք:

[Ամբողջ աշխարհը իր քաղաքակրթութեան տագնապին մէջ է, երբ շատ մը մեծ երկիրներ իրենց խեղճութիւններով կ'երեւան:]

Ձենէ ոմանք ստիպուին թերեւս օր մը օտար լեզուով արտայայտուելու կամ օտար ասպարէզներու մէջ փայլելու: Անխուսափելի կ'երեւայ այս օտարացումը: Բայց կրնաք միշտ հայ մնալ, ինչպէս է Սարոյեան մը, որ գրելով հանդերձ ամերիկեան լեզուով, հպարտ է իր հայութեամբ, եւ իր հայութիւնը կը պոռայ աշխարհին: Եւ, միջազգային գետնի վրայ, մեր ժողովուրդը վարկ կը շահի անկասկած Սարոյեանով եւ նմաններով:

Անուրանալի է այս վաստակը, բայց եւ այնպէս լաւագոյն է կառչած մնալ մեր լեզուին: Եւ ինծի կը թուի թէ շատ ակելի լրիւ է արուեստագետը երբ իր լեզուով կ'արտայայտուի: Եւ մեր լեզուն է որ ամէն բանէ ակելի կը նպաստէ մեր գոյութեան պահպանումին, մեր յառաջդիմութեան: Յոս է մեծութիւնը Սահակին եւ Մեսրոպին: Ողնայար մը տուին անոնք մեր ժողովուրդին՝ տալով մեզի հայերէն տառերը:

Չանացէք կառչած մնալ այս տառերուն, որքան ալ զարգանաք:

Հայ մնալը ամենէն դժուար բաներէն մէկն է այսօր, օտարութեան մէջ: Հայ մշակոյթին լծուիլը շատ ակելի դժուար: Չոհողութիւն եւ հերոսութիւն կը պահանջէ եւ շատեր տրամադիր չեն այդ զոհողութիւնը ընելու: Իրենց կեանքին կը մտածեն, իրենց հանգիստին կը խորհին:

Բայց պիտի ընէք այդ զոհողութիւնը: Մօտեցէք մեր ժողովուրդին եւ մշակոյթին: Կարդացէք անոր տառապագին պատմութիւնը: Խորհեցէք ինկած անհամար հերոսներուն: Պիտի տեսնէք թէ պէտք է զոհաբերուիլ մեր ժողովուրդին վերջնական յաղթանակին համար:

Ու կը վերջացնեմ, սիրելի հայրենակիցներ: Կը վերջացնեմ ականդական պատմութիւնով մը: Կ'ըսուի թէ մեր Տրդատ թագաւորը ամէն տեսակ չարչարանքները տուած է Գրիգոր Լուսաւորիչին եւ Լուսաւորիչը չէ մեռած: Կենդանի մնացած է միշտ, հակառակ զարհուրելի չարչարանքներուն: Ապրած եւ տարածած է իր լոյսը:

Շատեր յիշած են այս պատմութիւնը, ցոյց տալու համար կենսունակութիւնն ու անմահութիւնը մեր ժողովուրդին՝ որ վերապրած է շարունակ: Արդարեւ, ճշմարտութիւն մը կայ: Չափազանցուած է պատմութիւնը: Բայց մեծ ճշմարտութիւն մը կայ, երբ կը նայինք մեր ժողովուրդի պատմութեան [մէջ] իր մշտնջենական յարութեան:

[Փակելէ առաջ սակայն՝ ուրիշ մեկնութիւն մըն ալ տալ Լուսաւորիչին, սուրբին վերագրուած այդ հրաշքին: Կարելի է տեսնել անոր մէջ ճակատագիրը անոնց որ լոյսը կը տարածեն: Անոնք, մեր մշակոյթին ծառայող արուեստագէտները, բանաստեղծները, լոյսը կու տան հակառակ ամէն տառապանքի: Մեր մշակոյթը կը պարտինք այս նուիրեալներուն:]

Նոր նուիրեալներ պէտք են մեզի:

Հօրեղբայրս եւ իր աղուէսը

ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆ

...Այս այն ժամն է, երբ ես նստած կ'ըլլամ ու կը տխրիմ: Մինչ հօրեղբայրս դէմը կ'ամեն էիր աղուէսը ու կը խօսի: «Ինծի՛ նայէ,- պիտի ըսէ,- ես քու գիտած հայերէդ չեմ»: Պիտի գարնէ փաղաքշանքով աղուէսին դունչին ու քահ-քահը պայթեցնէ: Մինչդեռ աղուէսը չ'աւրեր ինքզինք: Կը նայի աջ ու կը լռէ՝ միշտ քիթին տակ պահելով իր անուղղայ բնածաղկը: «Վերջ տուր, հօրեղբայր,- կ'ըսեմ,- հիմա սիրտս տեղը չէ. գիտնս որքան դրամ կորսնցուցած ենք այսօր. այդ քու խորունկ հաշիւներդ բանի չեկան. դուն աս արաքները չես ճանչնար, կ'ըսէիր ինծի. ասոնք դրամի վրայ հաւատք չունին. ասոնք ոսկի կ'ուզեն. հրապարակը մաքրեն պիտի: Գնել տուիր: Յինգ հարիւրէն գնել տուիր. վեց հարիւրէն գնել տուիր. ե՛՛՛թը հարիւրէն գնել տուիր»: Հօրեղբայրս չի լսեր իսկ: Իր խօսակիցը իր աղուէսն է: «Նայէ,- պիտի ըսէ,- սա չուփան ինչպէս քիթիս կը խնդայ նորէն...» ու քահ-քահը կրկին փոցնէ պիտի:

Հօրեղբօրս հոգը չէ: Իրիկուան այս նեղ ժամուն, ան իր դէմը կ'ամեն էիր աղուէսը եւ կը սկսի քաշքշել.

- Առի՛ր բերնիդ համը, չուփա՛,- պիտի ըսէ: - Քեզի չըսի՛ որ ատքան վերերը չելլես. ատոր իջնա՛լն ալ կայ:

- Ըսիր, աղա՛:

- Ըսի՛ր, աղա... ըսի՛ր, աղա... ուզածիդ չափ աղա ըսէ. աղայով գործ չի դառնար:

- Չի դառնար, աղա՛:

- Սգէ հիմա գուր խորաթան,- կը հակաճամէ հօրեղբայրս բարկացած.- երբեմն ալ աղայո՛վ կը դառնայ գործը, հասկա՛ր:

- Երբեմն ալ աղայով կը դառնայ, աղա՛:

- Սա չուփա՛յին նայէ,- պիտի ըսէ հօրեղբայրս՝ խօսքը ինծի ուղղելով,- իր կենդանի հալովը իմ քիթիս կը խնդայ. ըլլալի՛ք բան է, ծօ՛:

Հօրեղբօրս վճիտ ծիծաղը պիտի լեցնէ մեր հօրենական տան բոլոր անկիւնները, եւ մենք պիտի չհասկնանք, թէ ինչպէ՛ս ան կը խօսեցնէ իր աղուէսը եւ տան երեկոն կ'ընէ ուրախ, անհոգ ու կենդանի:

- Կատակը մեկդի, հորեղբայր,- կ'ըսեմ,- վիճակնիս լաւ չէ:
- Լաւ է, տղա՛ս, լաւ է,- պիտի ըսէ ան,- ու յետոյ՝ ի՞նչ ունիս, տղա՛ս,- պիտի հարցնէ մեկէն լրջացած, եւ ես պիտի տեսնեմ իր աչքերուն անակնկալ լեցուիլը:
- Բան չկայ,- կ'ըսեմ կոտրած սրտով,- տոկոսները սկսան բարձրանալ. միւս կողմէ ահագին առնելիք ունինք յաճախորդներէն. շուկան դարձած չունի, որ մարդիկը իրենց պարտքը վճարեն:
- Ուրեմն դուն մոռսեր ես մեծհորդ գախնիքը,- պիտի ըսէ հորեղբայրս:
- Ի՞նչ գաղտնիք:
- Իրիկուան աս ժամուն ո՛չ անսնող օրուան հաշիւը տես, ո՛չ ալ գալիք օրուան պատիւին հետ խաղայ...
- Ի՞նչ պատիւ, հորեղբայր:
- Պատի՛ւ ունի, տղաս. օր ըսածդ ալ պատիւ ունի. օր ըսածդ ալ վերջ ի վերջոյ ինքնութիւն մը ունի. դուն անսած օրուան տեղ մի դներ վաղուան օրը:
- Յօրեղբայր,- կ'ըսեմ,- սա ձեր առասպելները պիտի սպաննեն գիս. դո՛ւք կ'ըսէք, դո՛ւք կը հաւատաք. գիտե՞ք, թէ աշխարհ ինչ օրեր կ'անցնէ:

- Յօրեղբայրս կ'անտեսէ իմ խօսքերս ու կը դառնայ իր աղուեսին.
- Յո՛ւ եկուր, հո՛ւ, չոլփա՛:
- Չոլփան տարօրինակ տեսք մը ունի իրիկուան այս ժամերուն: Ուշադիր կը լսէ հորեղբօրս քաշքշուքը, բայց միւս կողմ կը նայի չլսելու զարնելով: Բարակ ու սուր քիթին վրայ ժանգի գոյն նաշխ մը ունի, որուն շնորհիւ քնծիծաղը անպակաս է իր դէմքէն:
- Նորէն անլուրջ ես,- պիտի սաստէ հորեղբայրս:
 - Անլուրջ չեմ, աղա՛. Աստուած վկայ՝ լուրջ եմ:
 - Եթէ լուրջ ես, ինչո՞ւ քիթիդ տակէն կը խնդաս:
 - Չեմ խնդար, աղա՛. դուն ատ կէտիս մի նայիր. իմ ատ կէտս կը խաբէ: Նայէ,- պիտի ըսէ ու իր ձախ թաթով պիտի ծածկէ քիթին նաշխը:
 - Կորսուէ՛ առջեւէս, մաքսանէ՛նգ,- պիտի պայթի հորեղբայրս,- ես քու ի՞նչ ապրանք ըլլալդ շատոնս գիտեմ:

Եւ գիշերը կ'իջնէ մեր տան վրայ՝ անհասկնալի օրհնութեան մը պէս:

Այսպէս սկսեր էի գրել տարիներ առաջ: Բայց այս վեպը մնաց ողբալիօրէն անաւարտ: Ժամանակի ծանր ու անառարկելի լողը թոյլ չտուաւ, որ տեղահանութիւնը վերջ գտնէր մեր կեանքին մէջ եւ մենք կանգ առնէինք հողի կտորի մը վրայ եւ զայն արար աշխարհին յայտարարէինք որպէս մեր տունը: Հայրս պատմած է մեզի, թէ ինչպիսի՜ խուճապով եւ ընդամենը մէկ ժամուան միջոցին

իրենք լքեցին իրենց տունը ու փախ ու փախ վազեցին դեպի Սելեկիոյ նա-
 ևհանգիստը՝ փախուստ տալով Քեմալական խուժանի սպառնալիքէն: Իր
 հայրը՝ իմ Յովհաննէս տէտէս, Սելեկիոյ հայոց համայնքի բոլոր չափահաս
 այրերուն հետ արդէն քուեր էր աքսոր: Քեմալին որոշումն էր: Հայոց տունե-
 րը պէտք էր գրկուէին իրենց հայրերէն: Տունը մնացեր էին միայն մայրեր, երե-
 խաներ, հիւանդ, հաշմանդամ ու ծեր: Այս հայրագուրկ հայերու աղիողորմ
 վագքն էր, որ սարսափահար հասաւ նաևահանգիստ, լեցուեցաւ յոյն Կոստիին
 ծանրաշարժ առագաստանաւը եւ փախու՛ստ դեպի ծովուն բացերը...

Մի հարցնէք, թէ ինչպէ՛ս այդ մէկ փոթորկայոյց գիշերուան մէջ թաւալե-
 ցաւ ժամանակը եւ աջ ու ձախ զարնուելով ի վերջոյ հասաւ հոս: Տեղահանու-
 թիւնը մեզ նետեց նախ Կիպրոս, յետոյ Լիբանան, յետոյ Սուրիա, յետոյ նորէն
 Լիբանան, յետոյ երկրէ երկիր, ամէն տեղ նոր պատերազմ ու նոր արհաւիրք,
 մինչեւ որ մեր գերդաստանի յետին անդամը իր շունչը առաւ Ամերիկա: Այ-
 սինքն՝ Սփիւռքի այս աներեւակայելի կանգառը: Կանգամ, ըսիր: Այո՛, պար-
 զապէս կանգան... հապա թնչ: Ո՛վ գիտէ ասոր ծայրը ուր պիտի հասնի... ըսաւ
 հայրս իր մահէն երկու օր առաջ:

Այսօր յաճախ կը նկատեմ աղուէսներու ջղայնոտ երթուղարձը մեր տան
 ետեւի պարտեզէն: Վիրճինիա նահանգի Մըքլէյն աւանը, ուր այժմ կը բնա-
 կինք, կենդանական աշխարհի քանի մը ցեղերու աշխոյժ անելավայրն է: Աւա-
 նը տեղ գրաւած է Արեւելեան Ամերիկայի ընդարձակածաւալ անտառին մէկ
 սաղարթախիտ անկիւնը: Մենք եւ անտառը կ'ապրինք ամէնօրեայ մտերմու-
 թեան մէջ, թէեւ իսկապէս անհաղորդ՝ մէկգմէկու իրականութեան: Մեր
 շուրջն է եղջերուներու եւ եղնիկներու շարունակական տեղաշարժը: Սկիւռ-
 ները գրաւած են կաղնիներու վերին ճիւղերը ու վեր ու վար կ'ընեն բուներէն:
 Դեռ կան շնագայլերը, ռաքունները, վտակներու հոսանքը ըստ կամս կարգա-
 ւորող ջրշունները, վախկոտ ճագարները, մերթ ընդ մերթ վիստացող օձերը
 եւ սաղարթները երգեհոնի վերածած գոյնզգոյն թռչնագգիները: Այլ չիօսինք
 միջատներու, գեռուններու, սողուններու մասին, որոնք կը ներխուժեն ամէն
 զարնան հետ... «Մենք կ'ապրինք ճանկըլի մը մէջ» (We live in a jungle), գրած
 էր փոքրիկ աղջիկս իր անգլերէն շարադրութեան որպէս խորագիր:

Այս բոլորին մէջ յատուկ ուշադրութեամբ կը հետեւիմ աղուէսներու արագ
 ու անհամբեր քայլափոխին: Յայտնի է, որ անօթի են: Յայտնի է, որ զգուած
 են աշխարհի այս խճողումէն: Յայտնի է, որ կ'ատեն արդի գիտութիւնը: Չէ
 մնացած թէկուզ մէկ խռպոտ ազոաւ, որ խաբուի իրենց շողմանքէն եւ պա-

նիրի կտոր մը գեթ ձեռք անցրնեն: Չէ մնացած ոչ իսկ մեկ ձագ եղնիկի, որ իր միամտութեամբ փայլի այս հրաշագեղ անտառին մէջ: Իսկ տուներու պարտեզներէն արդէն դար մը առաջ չքացած են հաւնոցները: Ինչպէ՛ս ապրիս այս ողորմելի, այս արիւնկզակ ժողովրդավարութեան մէջ: «Պլատի հէլ», կը գոչեն հին աղուէները անտառին եւ կ'աճապարեն հեւասպառ: Դեռ թաղին բազէներն ալ՝ վրան աղ ու պղպեղ: Սարսափ կը սփռեն սկիւռներու եւ թռչուններու շարքերէն ներս եւ փախուստի կը մատնեն զանոնք՝ ի սպառ սրբելով անոնց հետքը: Ո՛չ, այս աշխարհը այլեւս օտարացած է աղուէներու քայլափոխին եւ դուրս եկած՝ իրենց հասողութենէն: «Խախտած են, խախտած՝ բոլոր հաւասարակշռութիւնները», կ'ըսէր հայրս: Նոյնիսկ մատ մը երեխաները համակարգիչներով կ'իջնեն դպրոցի դեղին հանրաշարժներէն եւ խուճ-խուճ կը դիմեն դեպի տուները յետմիջօրէի այս ծոյլ ժամուն:

- Սա զաւայրները երթալիք տեղ չունին,- կ'ըսէ յանկարծ հօրեղբայրս, որ հարիւրի դռներուն՝ նստեր է պատշգամը ու գրեթէ չի խօսիր այլեւս: Խեղճ-ուկրակներ,- դուրս կու գայ իր մարած խոչափողէն եւ աչքերը կը լեցուին: Եւ նորէն կը լռէ:

Չինք խօսեցնելու միակ ձեւը մեր հին շուկան ոգեկոչելն է: Չայն թողած ենք ովկիանոսէն անդին, մեր միջերկրականեան տաբուկ ու կռուազան ու խառնի-ճաղանճ ու աղմկոտ նաւահանգիստի կողքին: Բժիշկը, որ մօտէն կը հետեւի իր առողջական վիճակին, գլուխը կը շարժէ զարմանքով եւ իր անկլոսաքսոն լեզուամտածողութեամբ կանգ կ'առնէ նոյն բառին վրայ: Amazing! կ'ըսէ: Անհասկնալի: Անհաւատալի: Շշմեցուցիչ: Յստակ է, որ այս մեկ բառին տակ ամբողջ մենախօսութիւն մը կը լռէ: Ըսել կ'ուզէ՝ դուք ինչ ազգ էք, այ արարածներ: Այս մարդը, դեռ մանուկ, տեսած է աքսոր, տեսած է անծայր գրկանք, խոշտան-գում, հայրենագրկութիւն: Տեսած է նախճիր, սով, օտարութիւն, արհամար-հանք եւ իր ճանկերով բացած իր ուղին՝ այս չար աշխարհին բարութիւններ բաշխելով: Եւ հիմա, հարիւրի դռներուն, ան ահա կը վայելէ այս արտակարգ առողջութիւնը: Amazing! Ու տեսէք, կ'ըսէ. չկայ. չկայ... ու մատնանիշ կ'ընէ կորագծերը: Յիշողութեան կորուստի հետքն իսկ չկայ: Կատարեալ մարդ:

Բայց յետոյ, քիչ մը աւելի ցած ձայնով եւ ինծի թեքած՝ «Թէեւ մեկ-մեկ կը խօսի աղուէսի մը մասին...», կ'ըսէ ու կը նայի աչքերուս՝ նշանակալից: Նկատմծ էք... Յետոյ առանց պատասխանի սպասելու կ'աւելցնէ՝ «Բայց ի հարկ է պետք չէ մտահոգուիլ: Աննշան պատրանք է. բնական զգայախաբութիւն: Normal delusion! Մտահոգուելու երբեք պատճառ չունիք: Այս տարիքին պետք է ակնկալել ասանկ բաներ»: Ու կը նայի դէմքիս բժիշկ մարդու հաւաստիացնող արտայայտութեամբ: Բայց կ'անդրադառնայ, որ դիւրաւ չէ,

որ կ'արձագանգեմ իր վերջին խօսքերուն: Կը սպասե հակազդեցութեանս: Իսկ ես վարանումի պահ մը յաղթահարելով, ի վերջոյ կ'ըսեմ. «Իրականութեան մէջ, պրն. բժիշկ, պատրանք չէ...»: Ինչ... ու հոս է, որ կը սկսի այն անհատնում վէճը՝ իմ եւ բժիշկին միջեւ, որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

- Սեր հաւերը սեզի՛ պահեսէք,- պիտի ըսե հօրեղբայրս՝ խօսելով ինքնիրեն եւ խօսքեր վերագրելով կեանքէն սրդողած այս աղուէսներուն:

Յետոյ կարճ ըտպէ մը ետք՝

- Ատոնս մուշտակը դեղինի կը գարնէ կոր,- կ'ըսէ՝ մտովի վերլիշելով իր արծաթաստեւ Չոլիփան: Ու նորէն կը լռէ իր դէմքին ծանր խորշոմներով եւ արդէն քանի մը օրուան համար:

Այս «կոր»ը իմաստ մը ունի: Յօրեղբայրս միշտ կը սրբագրէր մեզ, երբ անուղղայ «կոր»ը սպրդէր մեր նախադասութեան մէջ: «Ատ ինչիս կորն է,- կը բացագանչէր: - Չըլլայ որ լսեմ անգամ մըն ալ»: Այսօր այլեւս այս խտրականութիւնները չբացած են իր լեզուէն: Իրեն մնացած է միայն չորն ու նախնականը: Շուկայի առօրեայ լեզուն: Բարբառը վերստին եկած ու գրաւած է իր մտքի տարածութիւնը: Արդէն շատ ալ բան չունի ըսելիք այլեւս եւ այն քիչը, զոր կ'ըսէ բազմաթիւ օրերու ընդհատումներով, բերուած է իր հին օրերու մայրենիէն: «Դեղինի կը գարնէ կոր»ը ըսել կ'ուզէ, թէ այս խարտեաշները - ինչպէս իր ամենօրեայ հոգատարութեամբ զբաղուող ամերիկուհին - իր լեզուէն բան չեն հասկնար: Ըսել կ'ուզէ՝ «Աղէկ են, խաս են», բայց իրը չեն: Ոչ ալ ինք՝ անոնցը: Օտարոտի արարածներ, որոնց հետ ինք դոյզն առնչութիւնն իսկ չունի: Ոչ ալ կ'ուզէ ունենալ այս ուշ օրով:

Յոս հաստատուելէ ետք էր, տարիներ առաջ, օր մը, եկեղեցին, երիտասարդները մօտեցան իրեն եւ կատակով հարցուցին. «Դուն էրք անգլերէն սորվիս պիտի, քեռի»: Իր յանկարծական պատասխանը եղաւ. «Դու՛ք սորվեսէք. ես չի պիտի սորվիմ...»: «Ինչո՞ւ, քեռի», վրայ տուին: «Կը վախնամ, որ սեզի պէս ես ալ սուլուիմ...», կատակաբանեց պինդ երեսով ու խնդացուց բոլորս: Երիտասարդ տղոց շէնշող տրամադրութիւնը կը կազդուրէր զինք, եթէ նոյնիսկ իր դէմքէն չբացեր էր ժպիտը: Ներսէն գոնէ կը խնդար: Երբեմն նոյնիսկ կեանք կ'առնէր եւ կը սկսէր պատմել: Հայրս մէկ-մէկ կը կեցնէր զինք պատմողի իր ամենէն զիլ պահուն... «Հաճի,- կ'ըսէր,- նորէն սկսար յորդիլ եւ հինը նորին խառնել...»: «Վնաս չունի, եղբայրս,- կը պատասխանէր,- մուխը շիտակ կ'ելլէ...»: Հիմա հայրս չկայ: Ընկերները մէկիկ-մէկիկ մահացան: Քերորքն ալ չկայ: Սերորքն ալ չկայ: «Միւս կողմէ» եկած մարդ չմնաց շուրջը: Իսկ իր ուժերը առաջուանը չեն: Ինչո՞ւ դուրս ելլէ: Ինչո՞ւ եկեղեցի երթայ Կիրակի օրերը: Ինչո՞ւ խօսի այլեւս: Որո՞ւ խօսի: Երիտասարդները զինք իրեն սերնդա-

կից տիկիններու հետ քով-քովի կը նստեցնեն եկեղեցին եւ կը նկարեն ու նկարը «Յայրենիք»ին մէջ կը տպեն՝ «Վերապրողներ» ըսելով... Ինչ ըսես: Որո՞նք ըսես: Աս ինչ վերապրիլ է, օղիւմ:

Բայց դեռ կամ են: Որքան ատեն, որ ես կամ, իր աշխարհը չէ փակուած: Ես իրմէ՛ տրվեցայ շուկայի առուծախը: «Յաճախորդին աչքերուն մէջ ուղիղ նայիս պիտի խօսած ատենդ, որպէսզի յարգէ քեզ», ըսած էր առաջին օրն իսկ: Ես իր իսկական աշկերտն եմ: Իր հազարամեայ հմտութիւններուն ժառանգորդը: Ես բաժնուեցայ մեր հին աւանդական շուկայէն եւ եկայ հոս ուսանելու, երբ Պէյրուքը յանկարծ ինկաւ անիշխանութեան գիրկը: «Դուն այլեւս հոս գործ չունիս», ըսաւ այդ առաւօտ, երբ նստած էինք ներսը եւ խանութին փեղկերը իջեցուցած: 1958-ն էր: «Դուն հոս ապագայ չունիս», ըսաւ առանց երկար-բարակ բացատրելու: «Դուն պիտի մտնես աշխարհի մեծ շուկան», ըսաւ: «Մեծ հայրդ առագաստանաւով ապրանք կը տանէր Կիլիկիայէն դէպի Եւրոպաները: Իսկ մենք տեղահանութիւն եւ ջարդ տեսանք եւ սկսանք ծայրէն: Յայրդ եւ ես մատ մը տղաներ էինք, երբ գործի սկսանք Դամասկոսի գոց շուկային մէջ: Յետոյ պզտիկ եղբայրս ալ հասաւ: Ասպէս ենք մենք: Մենք կ'աշխատինք: Գործէն չենք վախնար: Գործը մեզմէ կը վախնայ: Ամէն սերունդ իր զէնքերով պիտի կռուի», ըսաւ: «Դուն օղերով, երկինքներով պիտի ճամբայ կտրես: Գնա՛: Գնա՛: Ետեւ մի՛ նայիր: Աշխարհը քուկդ է»: Աչքերուն մէջ լճացած էր արցունքը: Բայց ինք կը պնդէր՝ գնա՛:

Կը յիշեմ. մեր տնեցիները յատուկ ուշադրութիւն չընծայեցին հօրեղբօրս աղուէսին: Չուփան հօրեղբօրս իրիկնային ընկերն էր: «Չուփա» բառը ինք ածականաբար կը գործածէր, բայց ժամանակի ընթացքին ան գոյականացաւ եւ դարձաւ յատուկ անուն: Ինծի կը թուէր, թէ միայն ես էի, բացի հօրեղբօրմէս, որ կը տեսնէի Չուփան: Այդ օրերուն այդպէս էր մեր կեանքը: Եթէ Ս. Նշան թաղի մարդոց խօսէիր Չուփային մասին, ոչ ոք պիտի զարմանար: «Ինչո՞ւ չէ՛, պիտի ըսէր գոնիացի պրն. Եռուհաննան՝ դրացի Պոհսալիին,՝ անկարելի բան չկայ, բարեկամս, իմ գլուխէս ինչէր անցած են...»:

Ժողովրդային Տունը մեր ամէն ինչն էր այդ տարիներուն: Ըսել կ'ուզեմ՝ մեր կուսակցական ակումբը ըլլալէ առաջ ու նոյն: Կը հաւաքուէինք հոն այն անշեղ ու անսխալական բնագոյով, որ հոն էր ամէն ինչին սկիզբն ու վախճանը ու նաեւ՝ ամէն ինչին պատասխամը: Ակումբը ունէր իր «Յայրիկ»ը, որ կը հսկէր օրուան անցուդարձին եւ գիտէր ամէն բան: Գիտէր, թէ թաղեցիներէն ո՞վ ո՞ր

կը գտնուէր տուեալ այդ պահուն: «Կարծեմ «Ազդակ» գնաց,- կ'ըսէր: - Եթէ հոն չգտնէք, ընկ. Սիմոնին խանութը պետք է ըլլայ»: Իրիկուն մը, խօսքընդմէջ, Չոլփային անունը յիշեր էի իրեն: Աչքերը յարեց վրաս Ռուբէն Չարդարեանի գամփոին պէս: Եւ յետոյ անխօս ու արագ շարժումներով շարունակեց արժուները շարել իրիկունան ժողովին համար:

Ինչպէ՛ս անյայտացաւ Չոլփան, ես դեռ չեմ կրցած բացայայտել: Ես հոն չէի, երբ մերոնք ճամբայ կ'ելլէին նախաձեռնելով իրենց վերջին տարագրութեան: Ես արդէն ուսանող էի այս ավերուն վրայ, երբ մեր գերդաստանը անձ առ անձ եւ տուն առ տուն բռնեց կամաւոր գաղթի ճամբան: Ե՛րբ պատահեցաւ Չոլփային անդարձ բացակայութիւնը: Ինչպէ՛ս պատահեցաւ: Զօրեղբայրս ինչպէ՛ս ընդունեց իր կեանքին այդ ցնցիչ եղելութիւնը: Իրարու հրաժեշտ տուին, թէ ան յանկարծ դադրեցաւ յայտնուելէ մեր տան միջանցքներուն մէջ: Այս բոլորին մասին հարցուցի նախ հօրս, որ երեք եղբայրներուն երեցն էր, եւ յետոյ՝ մօրս: Զօրս կիսայանդիմանական պատասխանն էր՝ «Ինչէր կը փորփրես, տղան: Անցած-գացած բաներ են»: Մօրս պատասխանը ակելի լուսաբանող չէր: «Գիտէն հօրեղբայրդ...,- ըսաւ,- շէն մարդ էր:» Փոքր հօրեղբայրս բոլորովին այլ ընդամաջում տուաւ հարցումիս: «Կարծեմ ատանկ բան մը կար», ըսաւ քթին տակէն խնդալով եւ չշարունակեց: Յետոյ անակնկալօրէն ակելցուց՝ «Մէկ բան ըսեմ, հօրեղբայրդ բացառիկ ձիրք ունէր խօսելու եւ խօսեցնելու...»:

Կիլիկիոյ իր սերնդակիցներէն շատերուն նման, հօրեղբայրս մեր լեզուին ցոյցերն ու ձայերը չէր կրնար հնչել: Կը յիշեմ, իրիկուն մը, Կոմիտեութեան ընկերական ընդհանուր ժողովին մէջ համբերութիւնը հատաւ եւ ձայն առնելով՝ «Ընկերներ,- ըսաւ,- եկէք սա հարսը մերկասնենք եւ սեղանին վրայ դնենք...»: Ժողովը թնդաց որոտընդոստ ծափահարութիւններով եւ ծիծաղի ընդհանուր մթնոլորտին մէջ ժողովական ընկերները մոռցան, թէ ինչ էր «հարս»ը, որ կը տազնապեցներ զիրենք այդ ուշ պահուն: Երբ ուշ ատեն, գիշերուան մութին, Ֆարաոնի մայթով տուն կը դառնայինք, նկատեցի, որ Չոլփան կը քալէր իր բովէն առանց ծալտուն իսկ հանելու, իսկ իր լռութեան մէջ կար անօրինակ ու անխոստովանելի ու պսպղուն մէկ հրճուանք եւ ինքնիսկ չէր գիտեր, թէ ուրկէ՛ ներշնչուած էր լուսաւոր այդ զգացումը, որ թափ կու տար իր քայլափոխին: Երբ էր մայրս: Զօրեղբայրս շէն մարդ էր. ան միշտ գանձեր ունէր իր սրտին մէջ: Գանձեր՝ որոնց ճիւղը ըլլալը Թումանեանը միայն կրցեր էր գիտնալ:

Յիմա, այս զարնանային գիշերուան մէջն է, որ մեր պատշգամը իր ինքնութիւնը կը գտնէ: Ամէն մարդ քաշուած է ներս: (Ինչպէ՛ս բաղդատես Ս. Նշան թաղի գիշերներուն հետ:) «Գանձեր ունեմ...», կ'երգեմ առաջին տողը այն եր-

գին, որ գինք միշտ ալ ուրախացուցած է: Կ'երգեն յուսալով, որ պահ մը գէթ դուրս կու գայ իր ներքին բանտէն եւ կ'արձագանգէ: Ի գո՛ր: Դրացի առանձնատուներու պատուհաններէն ներս երեկոն լուսաւորուած է դեռ եւ հեռուէ-հեռու կը նշմարենք ներսի հեռուստացոյցերու պնդտուն պաստառները: Ամերիկացիք իրենց գիշերային յայտագիրները կը դիտեն: Իսկ հօրեղբայրս եւ ես կը սիրենք պատշգամին խօսուն եւ հոգեպարար մուրթ: Կինս եւ երեխաներս ալ մեզի հետ չեն այդ պահուն: Անոնք եւս կը պատրաստուին կեանքի վաղուան հեւքին:

Յօրեղբայրս ձեռքով նշան կ'ընէ ու մարել կու տայ դուրսի լոյսերը, եւ կը բաւարարուինք երկինքը լեցնող հրաշալի լիալուսնով: «Ինչ կը մտածես, հօրեղբայր», կ'ըսեն՝ խօսակցութիւն մը սկսելու յոյսով: Անշուշտ չի պատասխաներ: Բայց իր շրթները միշտ կը շարժին գիշերուան այս ուշ ժամուն: Իր աչքը գամուած է պարտեզին վրայ: Գիտէ, թէ մեծ խորհուրդներ կան հոն: Գիտէ, թէ անտառը դեռ չէ ըսած իր վերջին խօսքը: Ան ալ իրեն պէս է: Անտառը կը լռէ մշտարթուն, ինչպէս իր երեւակայութիւնը, որ շարունակ կ'երկնէ իր անխոստովանելի պատգամը...

Երբ կը հասնիս այս տարիքին, բառերը չեն, այլ լռութիւններն են, որ կը խօսին: Եւ անոնք կը խօսին բոլոր յայտնի ձայներով, որոնք ապրած են մէջդ ամբողջ կեանքի մը տեւողութեամբ: Խօսակիցներ ունիս, որոնք չեն բաժնուիր քեզմէ, եւ դո՛ւն միայն կը հասկնաս անոնց խօսքը: Այսպէս էր այդ պահը պատշգամի գիշերային անդորրութեան մէջ: Ես կը ջանայի քակել իր մտքին թելը, մինչ ինք շարունակ կը փաթթէր իր մտքին վերջին ստոյիկեան կծիկը...

Երբ սկսաւ ինքնամերժման այս ամլացնող գործընթացը իր մէջ: Երբ կորսնցուց ինք այն անբացատրելի երջանկութիւնը, գոր Աստուած տուեր էր իրեն: Արդեօք միայն բառերով կը խօսի մարդս. արդեօք բառերով կը յօրինէ իր սփոփանքը: Արդեօք այն կախարդող համերը, որոնք անուն չունէին եւ իր լեզուն կը գրգռէին շարունակ եւ կը վերածուէին անզուսպ հրճուանքի եւ գլգլուն ծիծաղի, արդեօք չբացան անոնք ի սպառ... Տարիներուն հետ ինք կը կորսնցնէ անցեալը թաղելու իր հին գորպայութիւնը, եւ հին կսկիծներն են այլեւս, որոնք յամառօրէն կ'արթննան իրեն հետ ամէն ամտու: Կը նայիմ իր լռութեամբ բաբախող դէմքին, գոր լուսընկան թեթեւօրէն լուսաւորած է, եւ բառ չեն գտներ ըսելու: Կը զգամ, թէ բառերը սպառած են այլեւս, մեր միջեւ հաղորդակցութիւնը յանկարծ կանգ առած է այսպէս տխուր ու անօգնական:

Յոս էր, որ պատահեցաւ այն, որ հիմա ինծի գրել կու տայ այս տողերը: Յաւատացէք ինծի, ընկերներ: Յաւատացէք ձեր մէջ մնացած յետին պուտիկ մանկութեամբ: Յաւատացէք, թէկուզ համոզուած, որ հրաշքներ չեն պատահիր այլեւս մեր կեանքերուն մէջ: «Երանի որոց ոչ իցէ տեսեալ եւ հաւատաս-

ցեն», կը կրկնէր հայրս մեզի շարունակ: Հրաշքները անպայման կան. անոնք կը պատահին ամէն օր եւ ամէն տեղ, եթէ նոյնիսկ մենք չենք ուզեր տեսնել զանոնք: Անոնք կը պատահին եւ մեզ ափ ի բերան կը թողուն:

Ձեզի կ'ըսեմ, այդ գիշեր, անշարժութեան այդ գերհրական պահուն, յանկարծ անտառէն դուրս խոյացաւ Չոլփան՝ իր փարթամ պոչը հորիզոնական դիրքի վրայ ամուր պրկած... «Էմմի», դուրս թռաւ յանկարծ կուրծքէս վախի, անակնկալի ու երջանկութեան անզուսպ ճիչով մը... մինչ Չոլփան կայծակի արագութեամբ կը սուրար դէպի հարեւան տուներու պարտեզները: Պահ մը ետք, նոյն արագութեամբ ու տենդահար վերստին յայտնուեցաւ ան՝ այս անգամ հակառակ ուղղութեամբ կտրելով պարտեզին միջոցը եւ անյայտանալով միւս հարեւաններու թուփերուն ետին: Այս բոլորը՝ շմեցուցիչ արագութեամբ տեղի ունեցաւ, եւ ես սկսայ դողալ ամբողջ մարմնովս: Երջանկութեան դող մըն էր ան, որ արթնցուց բոլոր մեռած զգայարաններս: Մեծ ու յանկարծական ժամադրութիւն մըն էր տիեզերքին հետ, որ յանկարծ ջարդուփշուր կ'ընէր մեր բոլորին տաղտկալի ու աստիճանական ուժացումը: Ծառերը կանգ առած էին սպասողական ու անշուկ, եւ սիրտս խենթի պէս կը բաբախէր: Յանկարծ Չոլփան նորէն յայտնուեցաւ եւ այս անգամ կանգ առաւ ճիշդ մեր բազրիքին տակ իր աչքերը յարելով հորեղբօրս աչքերուն, պիրկ, վսեմ ու անվեհեր...

Հօրեղբայրս կորսնցուցինք այդ գիշեր: Երբ խուճապահար թելը քաշեցի, յանկարծ զգացի, որ հասած էր ամէն բանի վերջը: Սարսափով տեսայ, որ ան այլեւս չկար: Ան լռած էր ընդմիշտ: Ան բաժնուած էր: Մեկնած էր այս աշխարհէն իր ետին թողնելով մարմին մը, որ այլեւս անճանաչելի էր նոյնիսկ իրեն: Չկար նաեւ Չոլփան: Երագի մը պէս չբացած էր նաեւ ան, պատշգամբէն վար, անտառի խաւարակուռ երախին մէջ... ինք եւ ինք նոյնացած էին գիշերուան այդ թանձր ձիւթին մէջ եւ դարձած անզանազանելի:

Երբ «Հօրեղբայր» գոչեր էի՝ ոտքի հանելով տնեցիները, լոյսերը վառեր էին հսկայ իրարանցումի մը ու լացուկոծի մէջ եւ կինս ու երեխաներս թափեր էին պատշգամ. այն ատեն էր, որ տեսայ հօրեղբօրս անթարթ դէմքը, որուն վրայ հրաշքով իջեր էր հին օրերու լոյսը, զոր ես կը տեսնէի ամէն անգամ, որ ան կը խօսէր իր աղուէսին հետ:

Շաբաթներ ետք, ես տակաւին կը պնդէի կնոջս, թէ Չոլփան վերստին եկեր էր վերջին անգամ, եւ ես տեսեր էի զայն իմ աչքերովս: Իսկ կնոջս դէմքին վրայ

կը նշմարեի իր թերահաւատ բարութիւնը, որ զինաթափ կ'ընէր զիս վերջնականապէս: «Չէն հաւատար», կը կրկնէի իրար անցած: «Կը հաւատամ», կ'ըսէր քաղցրութեամբ աւելի եւս յուսախաբ ընելով զիս: «Նայէ,- կը բարձրացնէի ձայնս.- կատակ չէ: Չոլփան իրական է ու կ'ապրի: Չոլփան կ'ապրի, որքան ատեն, որ կ'ապրի հորեղբայրս: Եւ հորեղբայրս միշտ կ'ապրի», կ'ըսէի յուսահատ պնդումով: Ան կ'ապրի իր պոռթկուն ծիծաղով արհամարհելով կեանքին բոլոր անհեթեթութիւնները: «Չոլփա,- կ'ըսէ ան,- նորէն մեջտեղ ելար: Ըսէ տեսնեմ, քանի հաւ ու նապաստակ հաշիւի բերիր այսօր»: Իսկ Չոլփան իր կեղծ գոհի չքմեղանքով՝ «բան մը չըրի, աղս. մարդուս աչքը ելլէ, անունը չելլէ», կ'ըսէ եւ աւելի եւս կը գրգռէ հորեղբօրս կրքոտ երկխօսութիւնը: «Ծճ, չարագործ, կը փաղաքէ. դուն բնաւ բարի պտուղս չես. ատանկ խեղճուկրակ մի ձեւանար առջեւս: Դուն լաւ գիտես ըրածդ»: Բայց յանկարծ փոխելով իր կեցուածքն ու տրամադրութիւնը եւ աւելի հաշտ ու լայնսիրտ ու վեհանձն՝ «Ծճ, ըրէ ծօ, հալալ ըլլայ», պիտի ըսէ եւ խնդուքը պայթեցնէ մինչեւ մեր հին թաղին ծայրամասը: «Ծճ, ինչ որ ընես, ատ պիտի մնայ», պիտի ըսէ ան իր խօսքը ուղղելով՝ Չոլփային, թէ ինքզինքին... «Ծճ, մեր մեղքն ալ անտ թող ըլլայ, պիտի ըսէ նորէն: - Ո՛վ է քեզմէ հաշիւ ուզողը», պիտի հարցնէ ինքզինքին: Յետոյ գլուխը ցցելով խրոխտ պիտի յարէ՝ «Եթէ ատ Վերինն ալ, թուրքին հազար հարամը մոռնալով, մեզի հետ հաշիւի պիտի նստի, ես իրեն երկու խօսք ունիմ ըսելիք: Ես անոր հարիւր խօսք ունիմ ըսելիք: Յազար խօսք եւ դեռ քիչ մըն ալ աւելին: Ալ կը բաւէ, Չոլփա: Ալ կը բաւէ, եււրու՛մ: Իմ սատեղս հասած է: Ես գացի: Վեասելամ»:

Այսպէս կ'աւարտի հորեղբօրս պատմութիւնը, թէեւ ես ուրիշ բաներ ալ ունէի պատմելիք իր, Չոլփային եւ ձեր մասին: Կ'ուզեմ, որ մնացեալը դուք կռահէք: Մանաւանդ, որ մեր օրերը դարձած են առապել այս կորսուած քաղաքին մէջ, եւ առասպելը գրի առնող չէ մնացած այլեւս:

Patchwork

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ներսս տեղ մը
patchwork-ի պէս կարկտնուած
քաղաք մը կայ
կարկտնուած փողոցներով ու ծանրացած
շատ ծանրացած

կարկտնուած փողոցներս կը սկսեին
Երեւանէն ու Յայէպէն
կը հասնէին Փարիզ Պէյրուք Գահիրէ

փողոցներս թնճուկուեցան
ու մնացին պատկերներուն հետ ծանրացած

կար ժամանակ
կը տանէինք երկու *վայիկ*
– Թխմէ՛, թխմէ՛...
բարակ աւել ու թել պանիր
լոլիկի ջուր փոշի պղպեղ եւ համեմներ
երկու *վայիկ*... թխմէ՛ լեցնր...

բայց կրողներ չմնացին
եւ ուսերը ակ յոգնած են
քու ապրածէդ ուրիշներուն չերագածէն
ու չապրածէն

նկարները հոն մնացին
քանի մը հատ դեռ կը յիշես
փոքրիկ դղեակ ու ապարանք

չես հասկնար ո՞ր եմ
 հո՞ն եմ
 ծննդավայր թե հայրենիք

Եւ իրան եմ թե երագուած
 եւ անոնց մէջ ապրողներ կամ
 արձագանգներ կը յամենամ

պատկերները հո՞ն եմ սակայն
 ու կը ստիպեն որ ետ դառնաս
 ու ետ նայիս
 փնտռես կշռես ու որոշես
 թե բոլորէն այս ինչ մնաց

աղի արձան

ու քաղաքը ճերմակահեր խորշումած
 ինչ կը պահէր իր ժպիտին
 բուլիսներուն տակ թաքնուած

կտրտուած փողոցներով քաղաքին մէջ
 կտրտուած կեանքեր եկան
 ու փորձեցին կապել շինել նորոգել
 ապրիլ փորձել

այնքան շատ էր կոտորտանքը
 եւ այնքան շատ փողոցներու թնճուկները
 ոչ փակցնել ու ոչ կապել
 ոչ ժամանակ ու ոչ ալ սիրտ
 հաւաքելու կարկտելու շունչ փչելու

ներսս տեղ մը patchwork-ուած քաղաք մը կայ
 եւ թնճուկուած փողոցներ կան
 ամէն մէկը իր անունով
 առանց վայրի
 մականունը կորսնցուցած
 թափառող ու հոս-հոն վազող

Եւ կեանք փնտռող հին փողոցներ

Մարդը քիթին սփինքսին

ուղտեր միայն անփոփոխ

վրանները լարեցինք
անոնց շուքին երջանկացանք
յետոյ մէկը տաղեր ըսաւ
երջանկութիւնը խաթարեց

իսկ տաղերը լուացքի պէս
բամբասանքի թելերէն կախ
ճօճուեցան

առանձնութեան օրհնութիւնը տենչացող
աւազին դէմ լռութիւնը կը
ջախջախուէր
իմաստներէն պարպուած

եկան իրենց անօթութեամբ
«ամբոխները խելագար»
կոյր սկիզբէն
քշուած անդէկ
մորթոտեցին բզբտեցին
յետոյ գինով հռհռացին
նկարուեցան ճիշդ այն պահուն
երբ ամէն բան կը փոշիանար

յետոյ գտան իրենց նման կենդանի մը
եւ մորթեցին
իրենց արիւնը արիւնով լուալու

հեռուն տեղ մը
 Սփինքսը դեռ կը խոկայ
 քիթը կտորած եւ անօգուտ

մինչ ամբոխներ ճանճերու պէս
 կ'ապականեն անեզրութիւնը անհունին
 կը սահին վար ժամացոյցին կողերէն

աւազներուն կը մոռցուին
 ու կը մնան
 յաւիտեան

իսկ բուրգերը կը պարպուին
 ու կը լեցուին խառնիճաղանճ
 աղմուկով

կեանքի իմաստ մխիթարանք
 եւ մարդէ մարդ ի գուր գացող
 թունոտ նետեր
 որսալով

bang bang.

գեորգ կասս

գեորգ կասս

Ես գրում եմ, որ կանգնեցնեմ այս աշխարհը
կեանքը խցկած երկու տողի մեջ...

Ճնած եմ Գիւմրի,
Հայաստանի
ամեն

կինոմաթոկրաֆից
քաղաքը: Կ'ապրիմ
քանի մը
քաղաքներու մէջ:
Ամբողջ

բանաստեղծութիւնները
մեր շնչառութեան մէջ մխրճուող *վիրուսներ* են...

գիտակցական
կեանքս պայքար է
ատելութեան եւ

ֆաշիզմի դէմ: Չեմ
զղջար որեւէ բանի
համար: Ապրիլը
մեզի համար միջոց

Էլ դու՝
սիրիի ինձ,
ինչպէս

է տեսելու եւ
փորձելու կեանքի
տարբեր, անիմաստ
կայարաններէն

բարձր ժայռերի եզրերին քամիներից թեքուած
միայնակ ծառերն են սիրում անհեթեթ անդունդը...

հեռանալու եւ
վերադառնալու
ակնթարթները:

որովհետեւ այն կարծես
ամեն ինչ էդքան էլ կարելոր չէ...

Գրութիւններս լոյս
տեսած են

երեւի մէկ-մէկ ժպիտը հիասթափութեան...

Հայաստանի շարք
մը գրական
հանդէսներու մէջ

(«Գրանիշ»,
«Անդիս»,
«Ինքնագիր»,
«Գրեթերթ» եւ այլն):

- Էնքան կը սիրեմ բարձր առաստաղներ
- որովհետեւ ա զ ա տ ու թ ի լ ն կը սիրես...
գրոյցի վերջում՝ ասաց ծեր պոռնիկը ու հեռացաւ սրճարանից,
որտեղ ամեն օր մեռնում էի...

...սպաննելով միտքը յետոյ սպաննում են մարդուն
իսկ ես ինձ զգում եմ գնացք ահռելի թափով

որին կանգնեցնել հնարաւոր չէ
իսկ դ՞ու՛ր:

պէտք է մահանալ եւ ծնուել ամէն օր նորից...
նոր օրը կոխորճելով դէմքս անցաւ գնաց
իսկ որտեղ է ուրախութիւնը...

մենք
կեանք ենք վերցրել
ու մնացել ենք տակը...

առաւօտեան նորից բացելով աչքերս ես հասկացայ, որ
ձեզ հնարաւոր է տեսնել
սակայն ներսում դուք դատարկ էք...

մարդիկ լռութիւն
լռութիւն են ուզում գտնել եւ դադարներ
վերենների թափառող ամպերի մէջ
եւ խաղաղութիւն ներքին տարածութիւններում...
միշտ...

դու պէտք է յաղթես այս կեանքին
իմ փոքրիկ *մարկիւնալ*, ինչպէս թիթեռնիկները հուժկու քամիներին...
Ժամանակակից մարդը մոլորուած է, եւ մենք նրա հետ
ջահել ու գեղեցիկ, ջահել ու գեղեցիկ
պատառոտող արագ վազքով, անյայտութեան մէջ եսիմ ուր...

բարեւ
հիւանդ եմ քեզնով
անյոյս...

մտնելով այս աշխարհ նա
զգում էր
այդ հայեացքը իր պարանոցին
սակայն նա չըջուէց ետ...

հիմա
ես դադարում եմ ինչ-որ բան հասկանալ
սակայն գիտեմ
եթէ դու չլինէիր ես քեզ կը յօրինէի...

արի փախնենք
Ես յիմար երեկոյթից
դէպի թղթէ վարդագոյն քաղաքներ հեքիաթային չտեսնուած
որտեղ վարդաթոյր ամպերի մէջ *դէլֆիններն* են լողում
երգելով ամենասիրուն երգերը ովկիանոսների

արի փախնենք
կեանքի Ես յիմար *փարթիից*
ու ես քեզ
կը պարգեւեմ
ն ո ը կ ե ա ն ք...

ո՛ւմ ենք մենք
այդքան
ս պ ա ս ու մ...

իմ քաղաքը զիլ տեղ է
 եթե դու խուլ եւ համր ես...
 Էստեղ ապրելով հասկացել եմ մի բան, որ
 իմ կեանքն հոսում է ինչ-որ խողովակներով
 սատկած, նեխող թռչունների հետ
 անձրեւների հեղեղներից, ջրի հոսանքներով
 փողոցային կոյուղիներ շարտուած...

որքան արագ է հանգչում մարդը
 սխալ մարդկանց միջավայրում...

մենք մեկս միւսի համար ոչինչ ենք
 ու Էդպես աւելի հեշտ է
 որովհետեւ մենք վախենում ենք ապրել
 չհաւատալով ոչ մի բանի ու լինել ուրախ...

այս կեանքում ես գիտեմ ինչ եմ ուզում
 ես պատրաստ եմ դա ուղիղ ասել
 որ յետոյ փախնեմ հեռու, հեռու
 ինքս ինձնից...

հիմա ես կը տնեսնեմ այն, ինչ նախկինում ասել եմ, գրողը տանի
 ես կը տեսնեմ ինչպէս եմ ժպտում, լաց լինում
 եւ փորձում զգալ շնչառութեան տարածութիւնը իմ ամբողջ Էութեամբ...
 ես հասկանում եմ, որ պետք է բաց թողնել այս կեանքի վարդագոյն
 ակնթարթները
 ես միայնակ եմ, ես թռչուն եմ
 անձեռնմխելի - ազատագրուած
 կեանքի գրկախառնութեան մէջ...

սիկարէթ սուրճ
շունչ արտաշունչ
հուհ հահ
լեզուիս զգում եմ արեան համը
հուհ հահ եւ կեանքը
գրկում է ինձ...

այս աշխարհը ասում է քեզ
երբ մեծանաս սիրտդ մեռնելու է, մեռնելու է դանդաղ
բայց դու չհաւատաս...

եւ ինչ արժէ այս կեանքի փոքրիկ կտորը
լոյսի կարճատեւ առկայծում
իսկ յետոյ մոխիր ու փոշի...

ես քեզ համար
կը կանգնեցնեմ
այս մոլորակը...

շատ անգամներ
սիրել ինչ-որ մէկին
նշանակում է բաց թողնել...

մենք բոլորս փնտռում ենք
ինչ-որ իսկական բան
ու ազատ կեանք այս բանտում...

միակ բանը
որը մենք
ճիշտ ենք անում
դա ապրելն է...

Ապտիլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս. վեպին պատմութիւնը¹

ՍԵԲԱՆ ՏԵՅԻՐՍԵՆՃԵԱՆ

Երուանդ Օտեանի *Ապտիլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս* վեպն ու վերջինիս թարգմանութիւնները հայ վիպագրութեան պատմութեան մէջ թերեւս ներկայացնեն եզակի օրինակ մը՝ կայսրութեան սահմաններէն ներս յոգնալեզուութեան ու բազմաձայնութեան փորձը նկատմէն, որուն կ'անդրադառնայ այս յօդուածը՝ հպելով նաեւ թերթնային վեպերու նիւթին:

Պոլսոյ «Էվերեսթ» հրատարակչատունը 2014-ին, երբ կը հրատարակէր *Ապտիլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս* վեպը, թրքերէնով, հաւանաբար չէր գիտակցեր, որ ընթերցողին կը մատուցէ օսմանն անսովոր ու եզակի վեպ մը: Հրատարակիչները կը նշէին, թէ աւելի քան 900 էջերէ բաղկացած վեպը բացայայտած են «Ոստիկանական վեպերու պատմական զարգացումը 1884-1928 թթ.» խորագրեալ ԹԻԻՊԻ-

ԹԱԶ-ի² դրամաշնորհով ընթացող նախագիծի մը շնորհիւ՝ ընդգծելով, թէ օսմաններէն բնագիրը առաջին անգամ կը հրատարակուի լատինական տառադարձութեամբ: Գրականագէտ Սեվալ Շահինի յառաջաբանը կ'ըսէ, թէ Երուանդ Օտեան վեպին մէջ կը մէկտեղէ վերջին շրջաններուն Թուրքիոյ այժմեական դէմքերէն մին դարձած *Կարմիր Սուլթան* մականունեալ Ապտիլ Համիտը եւ Արթուր Բոնըն Տոյի հետախոյզ հերոս Շերլոք Հոլմսը. միաժամանակ վեպի երկայնքին կը հանդիպինք Ֆեհիմ փաշային, Էպիլ-հիւտային, Նեհիա Մելիամէին, Թալէաթ փաշային եւ քաղաքական այլ դերակատարներու, որոնցմով հեղինակը ընթերցողին առջեւ կը ստեղծէ սահմանադրութեան վերահռչակման նախօրէն՝ արկած-ոճիւրի եւ վաւերագրական վեպի յատկանիշները գոր-

ՍԵԲԱՆ ՏԵՅԻՐՍԵՆՃԵԱՆ

Ճնած Է Պոլիս, 1976-ին, աւարտած է Երեւանի պետական համալսարանի չայկական բանասիրութեան բաժանմունքը: Բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու՝ մտորակի ճառուկեանի վերաբերեալ իր ատենախօսու - թեամբ: Կը բնակի ու կը գործէ Պոլսոյ մէջ՝ աշխատակցելով Արաս հրատարակչատան, դասախօսելով Քատիի Հասս համալսարանին մէջ:

¹ Յօդուածը որպէս գեկոյց ներկայացուած է Սթրազպուրկի համալսարանին մէջ՝ Պոլսոյ վեպին նուիրած գիտաժողովի մը ժամանակ, 12-13 Ապրիլ 2017-ին:
² Թուրքիոյ գիտական ու գիտարուեստական ուսումնասիրութեանց հաստատութիւն (կառավարական):

ծածելով միեւնոյն կողքի տակ: Հրատարակիչները երկիցս նշած են, թէ Օտեան վէպը գրած է օսմաներէնով: Այս նոր հրատարակութեան էջերուն տպագրուած են նաեւ լուսանկարները այն անձերուն, որոնք կերպարաւորուած են վէպին մէջ³:

Երուանդ Օտեանի վէպը գրուած է նաեւ ուշադրութիւնը Էրօլ Իւլէփագարճըի, որ Թուրքիա հրատարակած ոստիկանական վէպերու հեղինակաւոր մասնագետ մըն է: Խօսելով 1278 էջնոց առաջին հրատարակութեան մասին՝ ան Օտեանի վէպը կը նկատէ «ֆրենկներու ասոյթով ճիշդ *phénomène* մը»⁴: Ան կ'ընդգծէ, թէ Օտեան վէպը գրած է օսմաներէնով, սակայն իր լեզուն այդքան ալ փայլուն չէ: «Ժամանակի մտաւորական ընթերցողներուն կողմէ ոչ հաճելի սխալներով լի»⁵ բնագիրին մէջ, ըստ Իւլէփագարճըի, Օտեանի Համիտի դէմ թշնամանքը կը գերազանցէ իր նման ընդդիմադիրներուն կեցուածքը: Ան կը հաստատէ, որ Օտեան քաջատեղեակ է ոստիկանական վէպի գաղտնիքներուն, միաժամանակ սակայն –մեր կարծիքով քիչ մը չափազանցելով– կը նշէ, որ ան Համիտի հասցէին չի խորշիր գործածելէ

նոյնիսկ ամենանուաստացուցիչ արտայայտութիւնները⁶: Մասնագետը նոյնպէս համարձակօրէն կը շեշտէ, որ Օտեան վէպը գրած է օսմաներէնով եւ, նոյնիսկ, տարօրինակ կը նկատէ այս մէկուն շարունակութիւնը համարելի յաջորդ՝ «Սալիհա հանըմ կամ բանակը բռնաւորին դէմ» վէպը հայերէնով գրառելը⁷: «Հաւանաբար ոմանք զգուշացուցին զինքը թրքերէնի իր անբաւարարութեան մասին...»⁸:

Օտեանի *Ապտիլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս* վէպին մասին թրքական գրական մամուլին մէջ հրատարակած այս ու այլ յօդուածներ, շեշտելով հանդերձ ստեղծագործութեան կարեւորութիւնը, կը նշէին, թէ ան հրատարակուած է առանձին հատորով եւ գրուած՝ օսմաներէն:

Յօդուածին շրջանակէն դուրս կը մնայ խօսիլ վէպին բովանդակութեան կամ կառուցուածքային յատկութիւններուն մասին, արդէն զայն է. Իւլէփագարճըի ալ վկայութեամբ *phénomène*-ի վերածողը ո՛չ թէ այս կողմերն են, այլ արդէն քայքայուող կայսրութեան մը՝ սահմանադրութեան վերահռչակումի վաղորդայնէն, այսինքն 1908-էն, մինչեւ Հայոց ցեղասպանութիւնը՝ 1915-ը ներառող

³ Սեվալ Շահին, Yervant Odyan, Abdülhamid ve Sherlock Holmes-ի յառաջաբանը, հրատ. պատրաստեցին՝ Սեվալ Շահին, Պանու Էօզթիւրք, Տիտեմ Արտալը Պիլիւբարման, Այշէ Շահին, Է. Շուլէ Այվա (Պոլիս. «Էվերեսթ» հրատ., 2014), 7-10:

⁴ Էրօլ Իւլէփագարճը, Korkmayınız Mister Sherlock Holmes! Türkiye'de Polisiye Roman'ın 125 Yıllık Öyküsü (1881-2006) [Մի վախնաք, միսթըր Շերլոք Հոլմս: Ոստիկանական վէպին 125-ամեայ պատմութիւնը Թուրքիոյ մէջ (1881-2006)] (Պոլիս. Maceraperest Kitaplar, 2008), 133:

⁵ Անդ, 277

⁶ Անդ

⁷ Անդ, 279

⁸ Անդ

կարճ ժամանակաշրջանի, -այսօր-
լան հայեացքով անհաւատալի-
բազմամշակութայնութիւնը իր մէջ
խտացնող եւ գաղտնիքները դեռ մին-
չեւ այսօր թաքուցող պատմութիւնը:

Օսմանեան հայութեան վիպագ-
րութեան ամենաաշխոյժ արտայայ-
տութիւններէն մէկը թերթօնային
վէպերը եղած էին: Նախասահմա-
նադրական շրջանի բազմաթիւ վէ-
պեր համիտեան բռնատիրութեան
իբրեւ հետեւանք աւելի ընկերային
նիւթեր կը շօշափէին, սակայն սահ-
մանադրութեան վերահռչակումէն
ետք գրականութիւնը վերածուեցաւ
հարթակի մը, ուր ձեռք կ'առնուէին
1895-1908 թթ. գրաքննութեան պատ-
ճառով լքութեան մատնուած իրա-
դարձութիւնները. Պանք Օթոմանի
դէպքը, ընդդիմադիր գործիչներու
դէմ կիրառուած ճնշումները, ինչպէս
նաեւ Ապտիլիհամիտի անկումը,
սահմանադրութեան վերահռչակման
հողովոյթը կը մատուցուէին «ժամա-
նակակից պատմական վէպ» կամ
նման ենթախորագիրներով եւ կը
գրաւէին ընթերցողներուն հե-
տաբերութիւնը: Չոր օրինակ՝ Մի-
սաք Գօշունեան-Քասիմի՝ 1896-ի
Պանք Օթոմանի գրաւումը իրական
ու վիպային պատմումով մը ներկա-
յացնող *Կրակին մէջէն*⁹, որ որպէս

թերթօն հոկտ. 1908-էն մինչեւ մարտ
1909-ը հրատարակուած էր «ժամա-
նակ»ին մէջ, եւ Սմբատ Բիւրատի՝
1911-ին պրակներով հրատարակած
շուրջ 1600 էջոց *Իննսուն վեց-Արիւ-
նին մէջէն*¹⁰...

Պոլսահայ մամուլի այդ շրջանի
հնագոյն օրաթերթը ըլլալու մակդիրը
կրող «Արեւելք»¹¹, հաւանաբար սահ-
մանադրութեան վերահռչակումին
մէկ արտայայտութիւնը որպէս մեկնե-
լի կարգադրութեամբ մը, արհեստա-
գիտական որոշ բարեփոխումներու
կողքին, կը սկսի թարգմանաբար, այ-
սինքն նաեւ թրքերէնով հրատարակել
լաւագոյն յօդուածները: Թերթը, որ
այդ տարիներուն միասնաբար ղեկա-
վարելու ձեռնարկած էին Երուանդ
Օտեան ու Գրիգոր Չօհրապ¹², այս
առիթով գրուած խմբագրական
առաջնորդողին մէջ յոյս կը յայտնէր,
թէ որոշումը պիտի ողջունուի նաեւ
թուրք ընթերցողներու կողմէ եւս¹³:

Նոյն առաջնորդող-խմբագրակա-
նը միաժամանակ կը տեղեկացներ,
որ ընթերցողներու ուշադրութեան
պիտի ներկայացուի նաեւ խիստ հե-
տաբերաշարժ թերթօն մը, որ ողջ
ահաւորութեամբ պիտի նկարագրէր
համիտեան բռնատիրութեան վեր-
ջին տարիները: «*Ապտիլի Յամիտ եւ
Շերլօք Յոլմս* հաւասարապէս մեծ

⁹ Տէն Միսաք Գօշունեան, *Կրակին մէջէն*, հրատ. պատրաստեց Սեւան Տէյիբմենճեան, (Երեւան. Տիգ-
րան Մեծ տպարան, 2010):

¹⁰ Տէն Սմբատ Բիւրատ, *Իննսուն վեց-Արիւնի մէջէն* (Պոլիս. 1911):

¹¹ Թերթը հիմնադրուած էր 1884-ին: Միջոց մը միայն, 1896-1898-ին, դադրած էր հրատարակութենէ: Տէն
Մ. Ա. Բաբոյեան, *Հայ պարբերական մամուլը* (Երեւան, ՍՅԳՎ հրատ., 1986), 42:

¹² Անդ

¹³ «Խմբագրական զեկուցում «Արեւելք»ի մասին», Արեւելք, 27 Մարտ/ 9 Ապրիլ 1911, թիւ 7580:

հաճոյքով պիտի կարդացուի ամեն կարգի ընթերցողներէ եւ որուն թուրքերէնն ալ միեւնոյն ատեն պիտի հրատարակենք ԱՐԵԲԵԼՔի մէջ որպէսզի մեր թուրք հայրենակիցներն ալ կարենան ճաշակել այս հետաքրքրաշարժ վէպը որ իբրեւ օսմանցիական կեանքէ քաղուած պատմութիւն, մեզի չափ ու գուցէ մենն աւելի պիտի շահագրգռէ մեր Թուրք հայրենակիցները»¹⁴:

Հայ մամլոյ եւ գրականութեան պատմութեան մէջ խիստ հաւանաբար աննախադէպ ու ցարդ անգուգական հրատարակչական այս նախագիծը¹⁵ իր նուաճած յաջողութիւնը անկասկած կը պարտի որքան «Արեւելք»ի խմբագրութեան, նոյնքան եւ հեղինակին՝ Երուանդ Օտեանին: Նախքան թերթօսին հրապարակումը, թերթին մէջ հրատարակած «Նախաբանի տեղ» գրութեան մէջ Օտեան, իբր թէ խորհրդապահութեամբ, կը յայտնէ ընթերցողներուն վէպին նիւթը կազմող «այն տարօրինակ ու գրեթէ անհաւատալի իրողութիւնները», զորս «բռնակալութեան տապալումէն ու Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատումէն քանի մը ամիս առաջ, Եգիպտոսի մէջ, թուրք բարեկամ մը, ստիպողական պարագաներու տակ» պատմած է իրեն: Օտեան կը խոստովանի, որ դէպքերը, ինչքան որ ալ

տարօրինակ ու անհաւատալի, «երեւակայութենէ աւելի իրականութեան կը պատկանին»: Վիպագիրը, որ աւելի լրագրողի բնագոյով կը շարժի, կը յայտնէ, թէ «Համիտական չարաշուք իշխանութեան վերջին հինգ տարիներուն այս խորհրդաւոր եւ շատ քիչերու ծանօթ դէպքերը, որոնք վճռական ազդեցութիւն մը ունեցած են գուցէ մեծ բռնաւորին ուղեղին վրայ եւ իր իշխանութեան վերջին օրերու տկարացումը եւ սարսափը յառաջ բերած են, ապահովաբար մաս կը կազմեն ժամանակակից Թուրքիոյ թաքուն պատմութեան մէկ ամենէն հետաքրքրական եւ յուզումնալից դրուագին»: Օտեան կը խոստովանի, թէ իր թուրք բարեկամը պայմանով մը իրեն յանձնած է բոլոր այդ գաղտնիքները. եւ պայմանն է չհրատարակել որեւէ բան այնքան ժամանակ որ ի կեանս է «պատմութեանս ոգին ու առանցքը եղող այն հրաշալի կինը՝ Սալիհա հանըմ...»: Այս պայմանը ջնջուած է այլեւս, քանի որ «Սալիհա հանըմ, փառապանծ ու մարտիրոսացեալ կեանքէ մը ետքը, վերջերս, Միտիլիի մէջ, յաւիտենապէս քնացած է...»: Հեղինակը «իրողութիւնները վէպի ձեւին տակ» կը ներկայացնէ «իբրեւ յետին յարգանք թուրք հերոսուհիին ու իր ընկերներուն, որոնք իրենց խորհրդաւոր ու հզօր կազմակերպութեան

¹⁴ Անդ

¹⁵ Գրականագէտ Մեհմետ Ֆաթիհ Ուսլու զայն կը նկատէ «գրական նախագիծ» մը: Sînu Benzersiz Bir Roman: Abdülhamid ve Sherlock Holmes, [Աննման վէպ մը՝ Ապտիւլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս] հասանելի՝ 10.04.2017:

շնորհիւ կրցած են սարսափեցնել հին եւ նոր ժամանակներու ամենէն ճիւղադային բռնակալը եւ անոր անակնկալ ու գահալքէժ անկումը պատրաստել»¹⁶:

Վեպին խորագիրը անկասկած կը ստեղծէր ամուր հիմք մը, որ պիտի կարենար իր վրայ պահել Օտեանի յիշեալ նախաբանով հիւսել փորձած խորհրդաւոր ու ծածուկ մթնոլորտը: Օտեան շատ լաւ գիտէր Յամիտի՝ Շերլոք Յոլմսի հանդէպ տածած հիացմունքը եւ այս մասին գրած է ալ վեպին մէջ¹⁷: Թուրքիոյ ընթերցասերներ Յոլմսէ առաջին պատմուածքը՝ «Պատկերագարդ մուրացկան» խորագիրով (*Musavver Dilenci*) եւ Ֆայիք Սապրի Տուրանի թարգմանութեամբ, թէեւ 1908-ի աւարտին ընթերցած էին, սակայն Ապտիլիամիտ սկսեալ 1901-էն յատկապէս իր հաճոյքին համար թարգմանել կուտար Շերլոք Յոլմսի արկածները եւ նոյնիսկ Լոնտոնի օսմանեան դեսպանին միջնորդութեամբ Երլտըզի պալատ բերել տուած էր Արթուր Քոնըն Տոյլի մինչ այդ հրատարակուած երկերը¹⁸: Ապտիլիամիտ չէր բաւականացած միայն Շերլոք Յոլմսի

թունդ մէկ համակիրը ըլլալով, այլ հեղինակը՝ Տոյլը, 1907-ի Ռամազան ամսուան մէջ պարզեւատրած էր Մեճիտիյէի շքանշանով¹⁹: Օտեան խորհրդաւորութեան վարագոյրի մը ետին պահելով, անդրադարձած է այս այցելութեան («Քոնըն Տոյլի Պոլիս ժամանումը եւ մեկնումը անծանօթ մնացած է հասարակութեան եւ խնդրին մօտէն ծանօթ եղողները միայն գիտեն 1904-ի գարնան պատահած այս միջադէպը»²⁰), նոյնիսկ պատմելով, թէ հայ խաֆիէի մը պատրաստած ժուռնալ պատճառ եղած է, որ Քոնըն Տոյլ չընդունուի սուլթանի ներկայութեան²¹:

Երուանդ Օտեան յատկապէս այն թերթօն վեպերուն մէջ, որոնք կը պատկանին արկածային-նոստիկանական-քաղաքական տեսակին, կը ստեղծէ այնպիսի կենսոլորտ մը, «որը *պատածում է* գոյութեան, իրականութեան բնականոն ընթացքից, սովորական յարաբերութիւններից ու կեանքից»: Բացառիկ են այս կենսոլորտի հերոսները, իրադարձութիւնները, շրջադարձները: *Ապտիլի Յամիտ եւ Շերլոք Յոլմսի* կերպար-

¹⁶ Երուանդ Օտեան, *Ապտիլի Յամիտ եւ Շերլոք Յոլմս, Նախաբանի տեղ*, «Արեւելք», 27 Մարտ/9 Ապրիլ 1911, թիւ 7580:

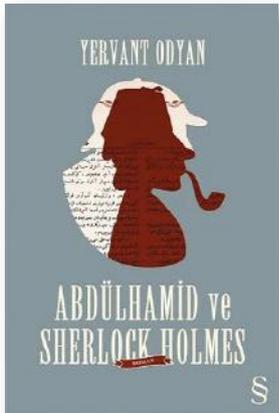
¹⁷ Անդ, էջ 98: Ուրիշ հայ հեղինակ մը եւս՝ Երուանդ Թօլայեան (Կապոշ) իր յուշերուն մէջ կը վկայէ Յամիտի՝ Շերլոք Յոլմսի արկածներուն հանդէպ ունեցած թուրութեան մասին. «Իր կայսերական կարդացողը՝ «Մոնթէ-Քրիսթօ», «Ռոզամպոլ», «Շերլոք Յոլմս» եւ նման ոճրագործային գողի-աւագակի պատմութիւններ կը կարդար միայն այն թուրքերէն թարգմանութիւններէն, զորս պալատական թարգմանիչներ յատկապէս կը թարգմանէին զիշեր-ցերեկ» (Երուանդ Թօլայեան, 35 տարուան թատերա-խմբագրական յիշողութիւններ, հտ. Ա, էջ 145, Երեւան, ԳԱԹ հրատ., 2008):

¹⁸ Էրոլ Իւլէփագարճը, “Abdülhamid ve Sherlock Holmes”, 221B 2 (Յունուար-Փետրուար 2017) 70-71:

¹⁹ Անդ

²⁰ Երուանդ Օտեան, *Ապտիլի Յամիտ եւ Շերլոք Յոլմս* (Երեւան. Հայպատհրատ, 1961), 99:

²¹ Անդ, 99-100

ներն ու դէպքերը «պատածում, շեղում են կեանքի սովորական ընթացքից, սովորական կենսագրութիւնից»²²: «Իսկ յետոյ» հարցումը դիպաշարը յառաջ մղող առանցքային հարցումն է: Վէպին մէջ յետին մանրամասնութեամբ կը կարդանք Պոլսոյ թաղերը, Երլտրզի պալատը, կառավարական գրասենեակները, որոնք կը նպաստեն «իսկ յետոյ» հարցադրումի ընդլայնումին, որպէսզի թերթօնի ընթերցողը լուսանկարչական յտակութեամբ մը դիտէ բացառիկ դէպքերն ու կերպարները, իրականութիւնը եզերող շրջանակը²³: Ինչպէս էքօ ալ նշած է, ոստիկանական վէպերը «կռահումի պատմութիւն»ներ են²⁴: Գաղտնիքի կռահման անընդհատականութիւնը, յայտնին շատ յա-

ճախ իբրեւ անյայտ ներկայացնելը, եւ այդ անյայտը կռահելու հնարաւորութիւն ընձեռելը կը նուաճէ ընթերցողներու հսկայ զանգուած մը²⁵:

Ապտիւլ Յամիտ եւ Շերլօք Յոլմս վէպը հետաքրքրական պատմութիւն մը ունի՝ հսկայ զանգուածներու հասնելու/հասանելի դարձուելու տեսակէտէ: «Արեւելք»ի Էջերուն հայերէն ու օսմաներէն համաժամանակեայ հրատարակումէն անմիջապէս ետք վէպը որպէս թերթօն կը հրատարակուի նաեւ ֆրանսերէն ու յունարէն լեզուներով: *Ապտիւլ Յամիտ եւ Շերլօք Յոլմս*ի կարճ միջոց մը անց հրատարակուած առաջին հատորի ծանուցումին մէջ խօսք կայ վէպին ունեցած աննախադէպ յաջողութեան եւ թրքերէնի, ֆրանսերէնի ու յու-

²² Գրիգոր Յակոբեան, *Թերթօն վէպի տեսութիւնը - Երուանդ Օտեան* (Երեւան, Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի հրատ., 2002), 62:

²³ Անդ, 63-64

²⁴ Անդ

²⁵ Անդ, 65

նարենի ալ թարգմանուած ըլլալուն մասին²⁶: «Արեւելք»ի յայտարարութենէն զատ, Օտեանի՝ 1920-ականներու սկիզբը կատարած վկայութիւնն²⁷ ալ ենթադրել կու տայ, որ վէպը ունեցած է ֆրանսերէն թարգմանութիւն մը, զոր չենք կրցած գտնել տակաւին): «Օտար ընթերցողներու, մանաւանդ մեր թուրք հայրենակիցներու բով այս վէպին գտած աննախադէպ ընդունելութիւնը արդէն գրաւական մըն է անոր ամենամեծ արժանիքին»²⁸, կը կարդանք «Արեւելք»ի մէջ:

Թերթօն վէպը, որուն հրատարակութիւնը սկսած էր 1 ապրիլ 1911-ին, նոյն տարուան Սեպտեմբերին, առանց սպասելու աւարտին, որպէս զիրք կը տպագրուի *Ռ. Սազայեան* տպարանէն: 1912-ին կ'աւարտի վէպին տպագրութիւնը, երեք հատորով:

Վէպին յունարէն հրատարակու-

թիւնը կատարուած է մէկ հատորով, 1912-ին: *Ա. Բ. Կերարտու* տպարանէն յոյս տեսած հրատարակութիւնը մաս կը կազմէ *Թահիտրունու* (բառացի՝ թղթատար) մատենաշարին: Ինչպէս թրքերէնի, այնպէս ալ յունարէնի թարգմանիչը անյայտ է: Ի տարբերութիւն հայերէն հրատարակութեան, բաւական խնամեալ կողք մը պատրաստուած է յունարէնի պարագային: Ինչպէս յայտնի կը դառնայ «Արեւելք»ի ծանուցումէն, որ կատարուած է թերթօնի հրատարակման շրջանին, վէպը յունարէնով ալ որպէս թերթօն հրատարակուած էր արդէն: Դժբախտաբար կարելի չեղաւ ստուգել, թէ ո՞ր թերթն էր հրատարակիչը:

Վէպը թրքերէնով տպագրուած է 1912-ին, «Արեւելք»ի տպարանին մէջ: Մինչ հայերէն եւ յունարէն

²⁶ Տե՛ս Արեւելք, 3 / 16 Ապրիլ 1911:

²⁷ Յ. Ճ. Սիրունի, *Գիծեր Երուսնդ Օտեանի կեանքէն*, «Չայրենիք», 8 (56) (1927). 50:

²⁸ Անդ

հրատարակությունները կը հաշուեն շուրջ հինգ հարիւր էջ, թրքերէնը մօտ 900 էջ է: *Այտիւլ Յամիտ եւ Շէրլօք Յոլմս* վեպին գաղտնիքներէն մէկն ալ ասիկա է, ըստ իս: Թերթօսի հայերէն ու թրքերէն հրատարակությունները «Արեւելք»ի էջերուն կ'աւարտին Յունուար 1912-ին, գրեթէ նոյն օրերուն: Երկուքն ալ ունին նոյն աւարտը. Սալիհա հանըմ կ'երդնու տապալել Երլտըզի պալատը²⁹: Թրքերէն առանձին հրատարակութիւնը ունի 400 էջնոց յաւելեալ բաժին մը, որ կը պակսի հայերէն ու յունարէն հրատարակութեանց: Օտեան, թեւ քանի մը տարի անց տարագրեալի անսովոր պայմաններուն տակ, ոստիկանական պաշտօնեայի մը պիտի յայտնէր, թէ թրքերէն կը խօսի ու կը հասկնայ միայն, սակայն չի գիտեր շատ խորին բառերը³⁰: Ուրեմն իր ստորագրութեամբ հրատարակուած թրքերէն հատորի յաւելեալ 400 էջնոց հատուածը Օտեանի թելադրութեամբ ուրիշներու կողմէ գրուած է: Հարցում մը, որ կը փնտռէ իր պատասխանը:

Տարբեր տարիներուն տարբեր երկիրներու մէջ տպագրուած այս վեպի անծանօթ ու Օտեանի նուիրուած որեւէ յօդուածի մէջ չիշատակուած

թարգմանություններէն մէկն ալ կատարուած է Հալէպի մէջ, արաբերէնով: 1920-ականներու սկիզբը Պուքրէշի մէջ Սիրունիի հետ իր գործերուն մասին գրուցող Օտեանն իսկ հաւանաբար տեղեակ չէր, թէ 1921-ին Հալէպի մէջ թարգմանաբար տպագրուած է *Այտիւլ Յամիտ եւ Շէրլօք Յոլմս*³¹: Ի տարբերութիւն թրքերէնի ու յունարէնի, բարեբախտաբար կը ճանչնանք արաբերէնի թարգմանիչը՝ տոքթ. Մուհամմետ Սալահ Ալ Տին Քաուաքիպին (1901-1972), որ որդին էր օսմանեան խորհրդարանի երեսփոխան, ընդդիմադիր Իթիլաֆ կուսակցութեան հիմնադիրներէն, բանաստեղծ ու կրօնագետ Մասուտ ալ Քաուաքիպիի (1865-1929): *Այտիւլ Յամիտ եւ Շէրլօք Յոլմս*ի արաբերէն թարգմանութեան հրատարակութիւնը կատարուած է 1921-1933 թուականներուն, եօթը հատորով, Մուհամմետ Սուպիի ալ Պասմաճիի «Մարոնիտ» տպարանին մէջ՝ հեղինակի երկագրութեան միւս՝ *Սալիհա հանըմ կամ բանակը բոնաւորին դէմ* վեպին հետ: Երկսիւնակ թարգմանութիւնը, 1288 էջ, կատարուած է թրքերէնէ³²:

Վեպի Երեւանի հրատարակութեան յառաջաբանին մէջ կայ ակնարկ

²⁹ Շնորհակալ եմ Պողազիչի համալսարանի թրքական բանասիրութեան ֆաբրիկէի գիտաշխատող Հագալ Հալավլօթին, որ կարդաց թերթօսի օսմաներէն հատուածները ու տեղեկություններ հաղորդեց:

³⁰ Տէ՛ս Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ տարիներ* (Երեւան, «Նայիրի», 2004) 340-341:

³¹ Անդ

³² Միհրան Մինասեան, «*Երուանդ Օտեանի Այտիւլ Յամիտ եւ Շէրլօք Յոլմս եւ Սալիհա Հանըմ* վեպերուն արաբերէն անծանօթ թարգմանութիւնը» (1921-1933), Հայկագեան հայագիտական հանդէս, 24 (2004), 235-250:

մը, ըստ դրուն, ան հրատարակուած է նաեւ ալպաներէնով³³, զոր առայժմ միայն որպէս վարկած կ'ընդունինք, այսուհանդերձ հաստատելով, թէ ունինք վէպ մը, որ հրատարակուած է Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս խօսուող գրեթէ բոլոր լեզուներով՝ հայերէն, օսմաներէն, յունարէն, ֆրանսերէն, արաբերէն, ալպաներէն (թեական իսկ ըլլայ):

Հակառակ վէպին վայելած այսքան մեծ ու աննման ժողովրդականութեան, Օտեան զայն չէ նկատած շարքին իր յաջողած գործերուն, որոնց գլխաւորները, ըստ հեղինակին, *Յեղափոխութեան մակարոյծները*³⁴ եւ *Ընկեր Փանջունի*³⁵ գործերն են: «Վէպերս, ըստ փիլիսոփայի: Անոնք գրուած են օրը օրին, շատ անգամ տեղ լեցնելու համար: Անոնք գրուած են որպէսզի կարդացուին, ու թերթ բշլ տան: Անոնք, ներողութիւն, իմ *փիճերս* են»³⁶: Ըստ Օտեանի, թերթին վէպերուն լաւագոյնը *Թաղականին կնիկը*ն է (ոչ գիրքով հրատարակուածը սակայն)³⁷:

Ալտիւլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս վէպ մը չէ սոսկ, այլ, ինչպէս նշած է գրականագետ Մեհմետ Ֆաթիհ Ուսլու, «աննման նմուշ մը յատկապէս գրականութեան պատմաբաններուն համար՝ հասկնալու 1908-1914-ի զունաւոր բազմազանութիւնը»³⁸: Աւելին, գրականագետ Մուրատ Ճանքարայի խօսքերով, Օտեանի վէպը «ծայր աստիճան ուշագրաւ կերպով ցոյց կու տայ, թէ աւելի քան հարիւր տարիէ ի վեր ինչպէս չէ փոխուած երկրի մը քաղաքական պատկերը, վախերը, յոյսերը եւ փոխանցուած են սերունդէ սերունդ, երբ թրքերէնն իսկ գրեթէ անճանաչ դարձած է քանի մը տասնամեակի ընթացքին»³⁹: *Ալտիւլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս*ի թարգմանութեան փորձընկալումը ակնյայտի կը դարձնէ նաեւ տասնեակ տարիներու ընթացքին Թուրքիոյ սողքն ու անկումը՝ քաղաքական ու հանրային բազմազանութենէ ու բազմամշակոյթ կենցաղէ դէպի միակերպ ու միապաղաղ գորշութիւն:

³³ Ա. Մակարեան, Ե. Օտեանի պատմական վէպերը, յառաջաբան *Երուանդ Օտեան, Ալտիւլիսամիտ եւ Շերլոք Հոլմսի*, հրատ. պատրաստեց՝ Ա. Մակարեան, (Երեւան. Հայպետհրատ, 1961), XV:

³⁴ Պատմուածաշարը առանձին հատորով հրատարակուած է 1921-ին, Պոլիս, մինչ այդ 1898-1899 թթ. հրատարակուած էին Լոնտոն, Ա. Արփիարեանի «Մարտ» թերթին մէջ:

³⁵ Ընկեր Փանջունի որպէս թերթին նախ հրատարակուած է Բիւզանդիոնի մէջ, 1909-ին, 1911-ին ալ հրատարակուած է առանձին հատորով: Շարքի երկրորդ գիրքը հրատարակուած է 1914-ին, վերջինս ալ 1923-ին:

³⁶ Յ. Ե. Սիբունի, Գիծեր Երուանդ Օտեանի կեանքէն, «Հայրենիք», 9 (57) (1927). 37

³⁷ Ժամանակի մէջ 1914-1915-ին որպէս թերթին հրատարակուած վէպը առանձին գիրքով տպագրուած է 1921-ին:

³⁸ Մեհմետ Ֆաթիհ Ուսլու, Benzersiz Bir Roman: Abdülhamid ve Sherlock Holmes, [Աննման վէպ մը՝ *Ալտիւլ Համիտ եւ Շերլոք Հոլմս*] հասանելի՝ 10.04.2017,

³⁹ Մուրատ Ճանքարայ, Zalim bir müstebite dair zamanlamasıy manidar bir romanın arka planı, [Տաժան բռնաւորի մը մասին խորհրդաւոր գուզադիպութեամբ հրատարակուած վէպի մը խորքը], հասանելի՝ 10.04.2017:

Հերոսների թագաւորական նշաններից՝ միջազգային յարաբերութիւնների հաստատում.

«Սասնայ ծռեր» Էփոսի առաջին հանրապետութեան տարիներին գրառուած պատումները

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

Գրականագետ, առասպելագետ, բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու, ԵՊՀ Հայ գրականութեան ամպիոնի դոցենտ, Հայաստանի գրողներու միութեան անդամ, իմբազիր, լրագրող: Հայ ժողովրդական բանահիւսութեան, հայ հին, նոր ու ժամանակակից գրականութեան վերաբերող շուրջ հինգ տասնեակ յօդուածներու հեղինակ է: Մասնակցած ու զեկուցումներով հանդէս եկած է Հայաստանի,

Ներածութիւն
Ներկայացուող յօդուածում կատարուում է «Սասնայ ծռեր» Էփոսի՝ 1919 թուականին գրառուած երկու պատումների համեմատական քննութիւն: Այս պատումները հնարաւորութիւն են տալիս խօսելու ինչպէս Էփոսի տարբերակների առանձին խմբի՝ Սասնոյ պատումների, տիպաբանական առանձնայատկութիւնների այնպէս էլ՝ արդի Էփոսագիտութեան համար կարեւոր այնպիսի խնդիրների մասին, ինչպիսիք են՝ գրագետ եւ անգրագետ ասացողների տարբերակների իւրայատկութիւնները բնագրերի տարբեր մակարդակներում, գրաւոր *թեքստերի* ազդեցութիւն, ասացող-ունկնդիր, պատումի ներկայացման միջավայր ու հասարակական-քաղաքական իրադրութեան յարաբերութիւն: Փորձ է

արուում Էփոսի այս տարբերակները քննել Հայաստանի առաջին հանրապետութեան, անկախ պետականութեան գոյութեան համատեքստում:

Ա. Պատումների գրառման հանգամանքները

Առաջին հանրապետութեան կարճատեւ գոյութեան ընթացքում, հասարակական-քաղաքական բարդ պայմաններում, թէեւ չենք կարող խօսել բանա-հաւաքչական, ի մասնաւորի, Էփոսի գրառման համակարգուած ընթացքի մասին, սակայն ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ 1919 թուականին Էփոսի երեք պատում է գրառուել: Յայտնի հայագետ Սենեքերիմ Տէր Յակոբեանի գրառած այս պատումներից երկուսը առաջին անգամ հրատարակուել են

միայն 1999 թուականին «Սասնայ ծռեր» մատենաշարի Դ. հատորում (պատումներ Ա. եւ Բ.), մեկը դեռեւս անտիպ է:

Այս պատումները հրատարակութեան պատրաստող՝ բանագէտ Ա. Սահակեանը, մատենաշարի Դ. հատորի յառաջաբանում սակաւ տուեալներով, մասամբ ենթադրաբար վերականգնում եւ ներկայացնում է դրանց գրառման պատմութիւնը: Այսպէս, ըստ Ս. Տէր Յակոբեանի, Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում պահուող ֆոնտի ձեռագրերի, 1919 թուականի Նոյեմբերի 12-ին Էջմիածին են բերել ծագումով Սասունի Խուջարենք, Արծուիկ, Ճախրկանք գիւղերից եւ այդ ժամանակ Թալինի ու Աշտարակի գիւղերում ապրող՝ Օհան Գասպարեանը, Ղազար Տէր Մկրտչեանը եւ Թովմաս Արեւեանը: Առաջին երկու ասացողները պատմել են Էփոսը, իսկ երրորդը՝ ոչ: Ա. Սահակեանը ենթադրում է, որ երրորդ ասացողը՝ Թովմաս Արեւեանը յայտնի բանասաց Թամո Դաւթեանն է, ումից յետագայում՝ 1932-ին, մեծ դժուարութեամբ պատում է գրառել յայտնի բանագէտ Կարապետ Մելիք Օհանջանեանը:

Օհանի եւ Թամոյի պատումները Էփոսի Սասնոյ տարբերակների խմբին են դասուում եւ կարելոր նշանակութիւն ունեն այս տիպի պատումների ուսումնասիրութեան համար, քանի որ բանահաւաքների վկայութեամբ՝ Սասնոյ պատումների

մեծ մասը սերում, կամ այս կամ այն կերպ ամնչում է Օհան Գասպարեանի եւ Թամո Դաւթեանի պատումների հետ: Այդ ամնչութիւնը նախ եւ առաջ արտայայտուում է Էփոսը նրանցից լսելու հանգամանքով:

Արծուիկցի Օհան Գասպարեանը եղել է Թամո Դաւթեանի մտերիմ ընկերը: Սակայն Օհանն ու Թամոն մտերմութեան եւ միմեանց պատումներին ծանօթ լինելու հանգամանքից անկախ, երկու առանձին վիպասանական ճիւղեր են ստեղծում. «Թալինի շրջանում վերաբնակուած, Սասնոյ տարբեր գիւղերից 1915-ին գաղթած տարեց ու միջին սերնդի վիպասացները, գրեթէ միաբերան նշում էին երկու աղբիւր՝ Սասնոյ Ճախրկան գիւղից Թամո Դաւթեանին եւ Սասնոյ Արծուիկ գիւղից՝ Օհանին: ...Օհանն ու Թամոն յաճախ են հիւր եղել միմեանց եւ քաջատեղեակ՝ մեկը միւսի վիպելու արւեստին»¹, - կարդում ենք Էփոսի պատումների Գ. հատորի առաջաբանում:

Միւս պատումի ասացող Ղազար Տէր Մկրտչեանի մասին տուեալներ գրեթէ չկան: Նրա մասին յետագայում չեն յիշում այլ վիպասացներ: Պատումի փաստացի գեղարուեստական որակից ենթադրուում է, որ նա եղել է հոգեւորական եւ գրագէտ: Ընդ որում, ըստ պահպանուած ձեռագրերի, նախ իր պատումը շարադրել է գրաւոր, ապա նրանից լսել ու գրառել է Սենեբերիմ Տէր Յակոբեանը:

Արցախի, Ռուսիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու մէջ կազմակերպուած բազմաթիւ գիտաժողովներու: Գրական-մշակութային, հոգեւոր ժապաւեններու եւ հաղորդումներու հեղինակ է:

Հեղինակած գիրքերն են՝ *Չուգահեռ ընթերցումներ* (Ուսումնասիրութիւններ եւ յօդուածներ), Երեւան, «Գրական Էտալոն», 2012: *Առասպելատեղծ աշխարհայեացք եւ ստեղծագործական մեթոտ* (դասախօսութիւն), Երեւան, «Ամտարես», 2013: *Սասնայ ծռեր. պատում. մոտիֆ. գրքային ասանդոթ*, Երեւան, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, 2018:

¹ *Սասնայ ծռեր*, հատոր Գ., Երեւան, 1979, էջ 10:

Բ. Գրագետ եւ անգրագետ վիպասացներ

Համեմատելով անգրագետ ասացող Օհանի եւ գրագետ Ղազարի պատումները, տեսնում ենք մի շարք տարբերություններ, որոնք ընդհանրապես բնորոշ են նմանատիպ այլ պատումների:

Ղազար ՏԵՐ Մկրտչեանի գրագիտությունն արտայայտում է գրքային թեքստերից յայտնի *մոտիֆ*ների, արտայայտչամիջոցների կամայ թե ակամայ օգտագործմամբ, Էփիբակական պայմանականությունները պատմական տուեալներին համապատասխանեցման ձգտմամբ, ասացողի ակտիվ մեկնաբանական վերլուծական միջամտությամբ: Պատումում հանդիպում ենք գրքային-գրական բառերի, արտայայտությունների, յատուկ ժամանակաձեւերի կիրառության, նկարագրությունների, երկխոսությունների եւ այլն: Սրան հակառակ Արծուիկցի Օհանի պատումն աչքի է ընկնում ժողովրդական մտածողությամբ, բառ ու բանին հարազատությամբ, Սասնոյ պատումներին բնորոշ սեղմությամբ սակայն բանաձեւայնությամբ:

Աւանդաբար հայ բանագիտության մէջ բարձր են գնահատուել, գրառուել, հրատարակուել եւ ուսումնասիրուել են Էփոսի այն տարբերակները, որոնք ասուել են անգրագետ ասացողների կողմից: Համարուել է, որ դրանք աւելի բարձր գեղարուեստական որակ ու արժէք ունեն, առաւել անխաթար են պահել նախ-

նիներից աւանդուած վիպաստեղծման աւանդոյթները եւ դրանցում առաւել խորութեամբ են արտայայտուել ժողովրդական ստեղծագործութիւն լաւագոյն յատկանիշները:

Ըստ այսմ էլ՝ մասնագիտական գրականութեան մէջ շատ քիչ են ուսումնասիրուել գրագետ ասացողներն ու նրանց պատումները, ընդհանրապես բանաւոր ու գրական աւանդոյթների յարաբերութիւնները: Այս դէպքում համարուել է, որ Էփոսի կամ այլ ստեղծագործութիւնների այն բոլոր տարբերակները, որոնք ներկայացուում են գրագետ մարդկանց կողմից երկրորդական արժէք ունեն: Այս մասին բազմաթիւ փաստեր կարելի է գտնել Էփոսի գրառումների պատմութեան մէջ: Շատ դէպքերում բանահաւաքներն ուղղակի չէին գրառել այն պատումները, որոնք ասուել են գրագետ մարդկանց կողմից: Եւ նոյնիսկ Էփոսի պատումների ակադեմիական հրատարակութիւններում այդ պատումները հրատարակուել են ոչ ամբողջութեամբ՝ համարուելով ոչ արժէքաւոր:

Ըստ Էփոսների յայտնի ուսումնասիրողներ Մ. Պերրի ու Ա. Լորդի տեսութեան, գրքային ու բանաւոր աւանդոյթների միջեւ հիմնական տարբերութիւնն այն է, որ անգրագետ ասացողը մտածելու ու մշակելու ժամանակ չունի, իսկ գրագետը, գրողը մշակում է կառուցում: Ասացողը ժամանակի բացակայութիւնը լրացնում է արդէն պատրաստի բանաձեւերի կիրառութեամբ: Ըստ այդմ էլ բանաւոր Էփոսի հիմնական միա-

ւորը ոչ թէ բառն է, այլ բանաձեւը, որը բնորոշւում է որպէս բառերի խումբ, որոնք պարբերաբար վիպասացների կողմից օգտագործւում են երգերի նմանատիպ հատուածներում որոշակի միջադէպի, գաղափարի կամ *մոտիֆի* արտայայտութեան համար²:

Այս առանձնայատկութիւնները տեսանելի են ինչպէս գրագետ մարդկանցից գրառուած մեր Էփոսի մօտ մէկ տասնեակ պատումներում, այնպէս էլ Ղազար Տէր Մկրտչեանի պատումում: Այս պատումի առնչութեամբ խօսելով գրագետ եւ անգրագետ վիպասացների տարբերակների յարաբերութեան մասին՝ Ա. Սահակեանը նշում է. «Բոլոր կին վիպասացները եւ նաեւ նաեւ տղամարդկանց մեծ մասը հեռու են պատմութեան իմացութիւնից, իսկ նրանք, ովքեր ի մօտոյ տեղեակ են պատմութեանը, խախտում են ժանրային առանձնայատկութիւնները: Պատմութեան եւ կրօնի մասին նրանց ճշգրիտ իմացութիւնները խանգարում են երեւակայութեան տրամաբանութեանը, խաթարում վիպաստեղծման երեւակայական կերպարային աշխարհը»³:

Մասնակիօրէն համաձայնուելով վերոգրեալի հետ, պէտք է նշել սակայն, որ այս մօտեցումը ճիշդ է միայն այն դէպքում, երբ Էփոսը սահմանւում է որպէս միայն բանաւոր ստեղծագործութիւն, ձեւաւորուած

ամբողջապէս անգրագետ միջավայրում, առանց որեւէ միջամտութեան կամ գրական ազդեցութեան: Սակայն, իրականում շատ դժուար է անդէյ, որ նոյնիսկ անգրագետ ասացողները գրաւոր որեւէ աղբիւրից ազդեցութիւն չեն կրել: Այդ ազդեցութիւնը կարող է յստակ տեսանելի չլինել, բայց այն մշտապէս առկայ է: Հարցը միայն այն է, թէ երբ է այն եղել, ինչ վաղեմութիւն ունի:

Այս խնդիրներին անդրադարձնելու կան ռուսական բանագիտութեան մէջ: Գրականախառն կամ գրագետ ասացողների կողմից ասուած *բիւիւնաները*՝ ռուսական Էփիկական երգերը, դիտարկւում են որպէս բանաւոր ու գրքային ակնհայտների միջեւ գտնուող վիպական պատումի իւրայատուկ ձեւեր, որոնց ռուսումնասիրութիւնը կարող է նոր ու արժէքաւոր բացայայտումների հնարաւորութիւն տալ. «Երգացանկի հարստացման տարածուած աղբիւրներից էր գիրքը: Ասացողական արուեստին տիրապետելը գրքով անհնար էր, բայց նա ով տիրապետում էր այդ արուեստին կարող էր դիմել գրքին նոր թեմաների համար: Սերպական, երգիչների պրակտիկայում գրաւոր աղբիւրները յայտնւում են դեռեւս 19-րդ դարավերջին: Նոյնը վերաբերում է եւ հիւսիս-ռուսական *բիւիւնաների* ասացողներին: Էփոսի գրքային ակնհայտը Միջին ու Կենտրոնական

² Скн, Лорд А.Б. Сказитель /пер. с англ. и коммент. Ю.А. Клейнера и Г.А. Левинтона/. Москва, 1994. С.142-158.

³ *Սասնայ ծռեր*, հատոր Դ., Երևան, 1999, էջ 89:

Ասիայում գնում է ժամանակների խորքը: Ընդ որում, պետք է առանձնացնել երկու տիպի գրքային աղբյուր. մեկը՝ բանաւոր էփիկական պատումների գրառումները կամ վերապատմումները, որոնք իւրացնելով ասացողը կարծես վերադարձնում է բանաւոր ավանդոթին նրան պատկանող թեքստը, միւսը՝ գրական դիպաշարերը՝ իւրացնելով դրանք ասացողը հարստացնում է բանաւոր ավանդոթը նոր դիպաշարերով»⁴, գրում յայտնի բանագետ Բ. Պուտիլովը:

Այսինքն բոլոր դեպքերում կարելու է ասացողի վերաբերմունքը, նաեւ ինչ չափով է օգտագործում գրքերում կարդացածը եւ նախնիներից լսածը: Մեր էփոսի դեպքում բաւական բազմազան պատկեր կարող ենք տեսնել:

«*Մասնայ ծոեր*»-ի ասացողների մի մեծ խումբ գրագետ է, ըստ այսմ էլ նրանց պատումների նկատմամբ խորհրդահայ էփոսագիտութեան մեջ հիմնականում վերապահ վերաբերմունք է եղել: Էփոսի գրառումների վաղ շրջանում գրագետ են եղել Յակոբ Նրգեյեանը եւ Սարգիս Յակոբեանը: Գրաճանաչ, նաեւ էփոսին գրքերից ծանօթ ասացողներ կան յատկապէս 1970-ական թուականներին գրառուած պատումների դեպ-

քում, Մշեցի Մարտիրոս Գրիգորեանը, Ապարանցի Երուանդ Յունանեանը եւ այլք:

Օրինակ, Երուանդ Յունանեանի պատումում տեսանելի է Յովհաննէս Թումանեանի «Սասունցի Դաւիթ» պոեմի ազդեցութիւնը. «Վէպը պատմում է շատ արագ, մեղմ, վարժ ու բանիմաց: Մէկ-մէկ, յատկապէս Դաւիթ ճիւղի չափածոյ հատուածներում, զգացում է Թումանեանի պոեմի ազդեցութիւնը»⁵:

Սասունցի Սարգիս Սաֆարեանի եւս մի շարք այլ պատումներում նկատելի է համահաւաք բնագրի ազդեցութիւնը: Պատումի յառաջաբանում կարդում ենք. «Նրա պատումը շատ ընդարձակ է եւ զարմանալիօրէն շատ ամբողջական, լրիւ. գրեթէ յայտնի ոչ մի միջադէպ դուրս չի մնում նրա պատումից: Այս ամբողջականութեանը պետք է վերաբերուել փոքր ինչ վերապահութեամբ. կարծում ենք, այն գերծ չէ համահաւաքի ազդեցութիւնից: Մանաւանդ, որ Սարգիս 10-12-ամեայ թոռը, որը ներկայ էր գրառմանը, նոյնպէս լաւ գիտէր վէպը եւ ասաց, որ իրենք ունեն վէպի համահաւաք ժողովածուն, եւ այն խիստ սիրուած գիրք է իրենց տանը»⁶:

Նոր Բայազետցի Թորգոմ Սարգրեանի պատումի գրառողը վկայում է,

⁴ Путилов Б., Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика, Москва, 1997. С.71-72. Այս մասին տե՛ս նաև Неклюдов С., Новые материалы по монгольскому эпосу и проблемы развития народных повествовательных традиций // Советская Этнография, 1981, № 4. С. 121-122: Նոյնի՛ Երոսիկէսի էպոս մոնղոլական ցեղերի: Մեքայի և գրականութեան ժողովածու, Մոսկու, 1984.

⁵ *Մասնայ ծոեր*, հատոր Գ., էջ 348:

⁶ *Մասնայ ծոեր*, հատոր Դ., էջ 324:

որ ասացողը կարդացել է հիմնականում պատմական վեպեր, Էփոսը լսել է հորից, նաեւ ծանօթ է համահաւաք բնագրին, սակայն նրա պատումի վրայ բնաւ չի զգացւում գրքային ազդեցութիւն: Սակայն, այդուհանդերձ, գրքային շերտեր նկատելի են: Օրինակ, երկուորեակների հայրը թուրք փաշա է, հերոսները հանդէս են գալիս, ոչ թէ Սասունի, այլ հայութեան անունից, կան գրքային արտայայտութիւններ եւ ոճեր (հատ. Գ, պատ. ԺԲ):

Գրաճանաչութիւնը այդքան էլ նկատելի չէ Ապարանցի Գեորգ Պետրոսեանի պատումում, որը Էփոսը լսել է հորեղբորից՝ յայտնի հեքիաթասաց Նիկողոս Մարգարեանից, նաեւ կարդացել է գրքերում, սակայն պատում է միմիայն հորեղբորից լսածը (հատ. Գ. պատ. Ը):

Նոյն կերպ Մարտունեցի Մկրտիչ Աւետիսեանը «Սասնայ ծռեր»ը լսել է համագիւղացիներ Բժու Բաղդոյից եւ Նորսոյի Աւոյից, սակայն նաեւ կարդացել է գրքերում: Բայց բանահաւաքի խնդրանքով պատմել է միայն մեծերից լսածը (հատ. Գ. պատ. Ժ):

Երբեմն գրագետ ասացողները արհեստավարժ չլինելով խուսափել են Էփոսը պատմելուց: Օրինակ, Ս. Աւագեանը խուսափել է պատմել, պատճառաբանելով, որ վաղուց չի պատմել, թէպէտ շատ է լսել երկրում, լսածն էլ մոռացել է: Ըստ գրառողների՝ առաւել հաճոյքով է պատմել

Դաւթի հետ կապուած տեղավայրերի մասին աւանդութիւններ, որոնք ընկալել ու ներկայացրել է որպէս իրականութիւն: Արժէքաւոր են Ս. Աւագեանի պատմած երեք աւանդութիւնները Սասունցի Դաւթի դարի, Ձիթոց քարի եւ Մարայ Մելիքի հորի մասին⁷:

Ընդ որում, վիպաստեղծման *փրոսեստ*ում գրագետ մարդկանց ներգրաւուածութիւնը չի բացառում նաեւ Մանուկ Աբեղեանը: Այսպէս խօսելով «Սասնայ ծռեր»ի առաջին ճիւղի հնագոյն միջուկի՝ Սանասարի եւ եղբօր պատմութեան Էփոսում յայտնուելու ճանապարհների մասին՝ գիտնականը յղում է կատարում Թովմայ Արծրունու մի վկայութեանը, առ այն, որ խութեցիներն ու սասունցիները «գիտեն զսաղմոսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն հայոց, զօր հանապազ ի բերան ունին»⁸, եւ գրում է. «Այս վկայութիւնից իմանում ենք, որ Խութայ լեռնեցիներն անգամ վաղուց ծանօթ են եղել Ս. Գրքին: Բայց մի ժողովուրդ, լեռնական, կիսավայրենի, ինչպիսին եղել են Խութայ բնակիչները Թովմայի ժամանակ, եթէ սաղմոսներն անգիր գիտէր, նա աւելի վաղ կարող էր այդ գրքի վիպական պատմուածքներին ծանօթ լինել: Եւ նա, առանց Խորենացու կամ Մար Աբասի եւս կարող էր ժողովրդական ստուգաբանութիւն անել եւ իր երկրի այս կամ

⁷ Տէն, հատոր Դ., էջ 395, ծանօթագրութիւն:

⁸ Թովմա վարդապետ Արծրունի, *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, դպրութիւն երկրորդ, գլուխ Է., էջ 152, Մատենադիրք Յայոց, հատ. ԺԱ., Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010:

այն աշխարհագրական անունը մօտեցնել Ս. Գրքի անուններին, մանաւանդ որ յատկապէս այս կողմերի հայ ժողովրդի մէջ գտնուում ենք հնում մի առանձին սեր տեղական անունների ծագումը որեւէ գրոյցով բացատրելու: Ասել չի ուզի, ժողովրդի մէջ եւս նախ մի կարդացուոր կամ գաւառագիտուն է այդպիսի ստուգաբանութիւն անում, որ յետոյ իւրացնում է ռամիկը»⁹: Այդուհանդերձ, նոյնիսկ այս պարագայում հայագետը չի կարողանում ճշգրտօրէն նշել, թէ ինչ հանգամանքներում է այս պատմութիւնը յարակցուել Դաւթի ճիւղին եւ կանգ է առնում «Տարօնի աղջիկ» աւանդավէպի՝ որպէս կապող ու բացակայող օղակի գոյութեան վրայ: Այդ աւանդավէպի քննութիւնը դուրս է մեր այս ուսումնասիրութեան սահմաններից, մեզ համար կարեւոր էր այն ընթացակարգը, որով գրքային որեւէ հատուած, տարր, կարող է դառնալ ժողովրդական, ապա ներթափանցել բանահիւսակական ստեղծագործութիւն: Բոլոր պարագաներում էլ այդ ամէնը կատարուում է որեւէ գրագետ մարդու միջոցով:

Մասամբ գրականութեան ազդեցութեամբ ստեղծուած Ղազար Տէր Մկրտչեանի եւ միւս պատմուները արժեքաւոր են ու ուսումնասիրութեան համար նոր հեռանկարներ են բացում: Եւ գրական այս միջամտութիւնները բնոյթով չեն տարբերուում Աստուածաշնչից կամ միջնադարեան Ալեքսանդրի վէպից կատար-

ւած ներթափանցումներից, որոնց նկատմամբ ուսումնասիրողները բացասական վերաբերմունք չունեն: Ընդ որում, անյայտ է, թէ երբ եւ ինչպէս են այդ հատուածները Էփոս մտել՝ «Սասնայ ծռեր»ի կազմաւորման փուլում, թէ շատ աւելի ուշ, ասէնք 17-18-րդ դարերում: Որեւէ ասացողի գիտակցական միջամտութեան արդիւնք են, թէ հայ վիպական բանահիւսութեան նախորդ շրջանից եկող աւանդական տարր, որը յարակցուել է Էփոսի կազմաւորման փուլում:

Պէտք է արձանագրել, որ պատմուների համեմատական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ գրագետ ասացողները կարողանում են համադրել բանաւոր լսած ու ընթերցած *թեքստերը*, առաձին ընդհանրական վիպական *մոտիֆ*ների միջոցով ստեղծում կապեր տարբեր դարաշրջանների գրաւոր ու բանաւոր *թեքստերի* միջեւ եւ դա անում այնպիսի վարպետութեամբ, որ պատմուն առանձին թեմատիկ-գաղափարական կտորների չի բաժանուում եւ պահպանում է ամբողջականութիւնը: Նաեւ մէկ այլ առանձնայատկութիւն, որ կարեւոր է մեր ուսումնասիրութեան տեսանկիւնից. գրագետ վիպասացների պատմուներն աւելի զգայուն են ժամանակաշրջանի, հասարակական-պատմական տեղաշարժերի նկատմամբ, հետեւաբար դրանցում կարելի է տեսնել ժամանակի ու պատմութեան հետքերը, ունկնդիր միջավայ-

⁹ Արեղեան Մ., հատոր Ա., Երեւան, 1966, էջ 382:

րին պատումի բովանդակությունը հասկանալի դարձնելու միտումներ:

Գ. Գրառման ժամանակն ու պատումների բովանդակությունը

Ընդհանրապես վիպասացումը ոչ մի կերպ չենք կարող յանգեցնել պատմական, առասպելական, գեղարուեստական կամ այլ բնոյթի տեղեկատվության սոսկական փոխանցմանը: Դա առանձին մշակութային համադրական *ֆենոմեն* է, որի կայացման գործում կարելու դերակատարություն ունի նաև ունկնդիր միջավայրը, գրեթե միշտ տեսանելի է էփոսի ներկայացման ժամանակի հասարակական-քաղաքական իրադրության ազդեցությունը:

Էփոսագիտական գրականության մեջ վիպասացման անկումը յաճախ պայմանավորում են համապատասխան լսարանի բացակայությունը¹⁰: Բնականաբար լսարանը ժամանակի հետ անտարբեր է դառնում բանավոր հերոսական պատումի նկատմամբ եւ յատկապես նոր միջավայրում՝ Արելեյան Յայաստանում: Այս դեպքում ասացողը կամ ընդհանրապես տասնամեակներ շարունակ չի պատում ոչինչ կամ ուղղակի փոփոխություններ է մտցնում պատումի մեջ՝ համապատասխանեցնելով այն լսարանի պահանջին ու ընկալումներին:

Օրինակ, Մարտունեցի Մելիք Գեորգեանի պատումում ծովը կոչում է «Սեւանայ լիճ», իսկ վանքը՝ «Սեւանայ վանք» եւ գրառողի հարցին ի պատասխան վիպասացը նշում է՝ «Գուցէ համեմատության համար են ասել»¹¹:

Փոխում են տեղանուններն ու գաղափարական առանցքը: Անհրաժեշտություն է առաջանում նոր ունկնդիրների համար մեկնաբանել, ծանօթագրել էփոսը: Այս անխուսափելի փոփոխություններն էլ ի վերջոյ յանգեցնում են էփիկական պատումի գաղափարական ամբողջականության խաթարմանը:

Այս տեսանկյունից ուշագրաւ է Արարատի Շաղափ գիւղում շատախցի վիպասաց Ռաշո Ջալոյեանից 1972 թուականին գրառուած «Սասնայ Տաւթի խեթաթ» կոչուող պատումը: Նախ, այն նոյն ասացողից գրառում է երկրորդ անգամ: Պատումն առաջին անգամ 1933 թուականին գրառել է Կ. Մելիք Օհանջանեանը, եւ այն հրատարակել պատումների Ա. հատորում: 40-ամեայ ընդմիջումից յետոյ կան կառուցուածքային եւ մի շարք այլ փոփոխություններ: Եթէ առաջին դեպքում վիպասացը պատում է երկու ճիւղ՝ Միեր-Դաւիթ, ապա երկրորդ դեպքում աւելացել են առաջին եւ չորրորդ ճիւղերը: Բացի այս, սեղմուել է պատումը: Մենամարտի դրուագում նախ,

¹⁰ Ուշագրաւ է, որ Ռուսաստանի Եակուտիայի մարզում՝ արդէն մեր օրերում, ձգտելով վերականգնել «Օլոնխօ» էփոսի վիպասացման աւանդոյթը ոչ միայն նոր թեմաներ, համապատասխան ուսուցում են տալիս ասացողներին, այլ նաև ապահովում համապատասխան լսարանով, առանց որի հնարաւոր չէ վիպասացումը:

¹¹ *Սասնայ ծռեր*, հատոր Գ., պատում ԺԱ., էջ 444:

երթ առաջին պատումում Մելիքը երեք հարուած է հասցնում եւ թափ հաւաքելու համար գնում՝ Վեդի, Արտաշար ու Երեւան, ապա երկրորդ պատումում արդէն երկու հարուած է յիշատակում, եւ Մելիքը թափ հաւաքելու համար գնում է Դարալագեազ ու Չանգեագուր: Եթէ առաջին դէպքում հարուածները զիջում են առանց երկրայութեան՝ մօր ու Աստծոյ համար, ապա ուշ գրառուած պատումում ասացողը լրացում է կատարում:

*Ըսաց. – Յայդը, – ըսաց, – դարբըմ
տուիմ քու խաթըր,*

*ՄԵԿ ԷԼ տուիմ աստծու խաթըր:
(Ամմենն պան, որ ախշըրքի մԷջ կայ,
Որ մըկայ կ'ըծիծղան, կասուած է
Աստըծուց)¹²*

(ընդգծումը մերն է՝ Յ.Յ.):

Վիպասացի լրացումն, ըստ մեզ, կարելի է գաղափարական փոփոխութեան բացատրութիւն համարել: Եկել է մի ժամանակ, երբ ունկնդրին կամ գրառողին արդէն պետք է բացատրել, թէ ինչու է Էփոսում հերոսների կեանքի կարեւորագոյն դրուագներում գործում Աստուած, կամ ինչ է աստուածային զօրութիւնը: Բանահիւսական ստեղծագործութեան մէջ գրանցուած փոքրիկ նշում, որը լոյս է սփռում մեր ժողովրդի կեանքի խորհրդային շրջանում հաւատի, հոգեւոր-կրօնական երեւոյթների նկատմամբ եղած վերաբերմունքի վրայ:

¹² Սասնայ, ծներ, հատոր Գ., պատում Դ., էջ 146:

Հաշուի առնելով Էփոսի գրառման ժամանակի, միջավայրի ու բովանդակութեան որոշակի կապը՝ կարելի է քննել *մոտիֆ*ային այս նորութիւնները անկախ Հայաստանի գոյութեան համատեքստում:

Դ. Նոր դրուագներ, *մոտիֆ*ներ եւ գաղափարներ

Ընդհանրապէս Սասնայ պատումների հիմնական եւ ընդհանուր առանձնայատկութիւնը դրանց փոքր ծաւալն ու սեղմութիւնն է, հետեւաբար վիպական *թեքստ*երի կարեւոր բնութագրիչների՝ *հիպերմոտիֆ*ների եւ *մոտիֆ*ների սակաւութիւնը: Շատ դժուար է առանձնացնել *հիպերմոտիֆ*ներ եւ նոյնիսկ *մոտիֆ*ներ, քանի որ այս միաւորների հիմնական յատկանիշներից մէկը՝ կրկնելիութիւնը չի պահպանւում, շատ են միայն մէկ պատումում հանդիպող բացառիկ դրուագները: Պատումների խաթարւած կառուցուածքի հետեւանքով տարտղնուած է *մոտիֆ*ային համակարգը, թոյլ արտայայտուած ու վերջնական ձեւաւորումից հեռու է կերպարային համակարգը: Այս ամենի հետեւանքով, որոշ դէպքերում պատումների դիպաշարերը հատուածական են եւ որոշակի աւարտունութեան չհասած:

Այդուհանդերձ, նոյնիսկ այս վիճակում Սասնոյ պատումները *մոտիֆ*ային մակարդակում որոշակի իւրայատկութիւններ են դրսեւորում:

Մասնաւորապէս Օհան Գասպարեանի պատուը համապատասխանում է Սասնոյ պատումների ընդհանուր բնութագիչներին՝ սեղմ է, չկայ աւանդական քառաճիւղ համակարգը, սակայն պատումն աչքի է ընկնում բանաձեւային կառոյցների կիրառութեամբ:

Այդ սեղմութեան մէջ, շատ աւանդական է՝ ընդունուած հիմնական մոտիֆաշարով եւ գեղարուեստական միջոցներով, բայց կան նոր դրուագներ: Օրինակ Միերի զէնք ու գրահի մէջ յիշուում է թագը, որը այլ պատումներում չի հանդիպում: Նաեւ կռուից առաջ պողպատէ սեան մօտ ուժի փորձութեան յայտնի *մոտիֆ* ում սիւնը միայն այստեղ յիշուում է որպէս թագաւորական նշան: Այսինքն բացի ուժի փորձութիւնը սիւնը թերեւս կարող է ենթարկուել միայն թագաւորին:

- *Դաւիթ, - ըսեց (ծին), - թագաւորի նշանը էստեին է:*
Ըսեց. - Բնչ է թագաւորի նշանը:
Ձին ըսեց. - Պողպատէ սուն կանուխ էստեղ,
Քաշէ թուր, պարկ¹³:

Այս *մոտիֆ*ները հետաքրքիր են նաեւ նրանով, որ Օհանից իր պատումը լսած մէկ այլ ասացողի՝ Չարքեազ Պօղոսեանի պատումում թէեւ առկայ է ռազմի պարագաների նկարագրութեան *մոտիֆ*ը, սակայն յիշատակութիւն չկայ թագի ու թա-

գաւորական նշան սեան մասին: Ընդհանրապէս, թէեւ Սասնայ հերոսները բոլոր պատումներում էլ ընկալւում են որպէս թագաւորներ, սակայն ասացողների ու ունկնդիր գեղջկական միջավայրում նրանք հազուադէպ են ներկայացուում որպէս թագաւորներ՝ համապատասխան թագաւորական իշխանութեան նշաններով:

Կան այլ նոր *մոտիֆ*ներ, որոնք չեն հանդիպում միւս պատումներում կամ հազուադէպ են իրացուում: Օրինակ, «Որձ» ջրի յիշատակութիւն, որը կտրում անցնում է գետը, կամ առաջին ճիւղի բացակայութեամբ, Միերը Մսըրից է գալիս Սասուն եւ կառուցում բերդը: Միերի մահից յետոյ Մելիքը մօրից խլում եւ գերում է Դաւթին: Դաւթի մայրն է ձիուն խորհուրդ տալիս Դաւթին կաթնաղբիւր տանել, կամ Դաւթին մենամարտի ժամանակ հրեշտակների փոխարէն օգնում է Սուրբ Սարգիսը, ապա Դաւիթը Մելիքին ոչ թէ կիսում է, այլ *թօփուկ*ով խփում ճակատին եւ սպաննում: Դաւիթը սպաննում է մելիքի զինուորներին, սակայն հարիւր հազար երիտասարդի ազատ է արձակում: Կուում է Գամայիէ Սուլթիկի հետ, ոչ ոք չի յաղթում, բայց Սուլթիկը տարբեր կերպ փորձում է Դաւթին՝ շղթաներով, ջրի մէջ այրելով տաքացրած գութանի խոփով, ի վերջոյ Դաւթին սպաննում է աղջիկը եւայլն:

Ղ. Տէր Մկրտչեանից գրառուած «Սասունցի Դաւիթ» պատումի վրայ

¹³ Սասնայ ծներ, հատոր Դ., պատում Ա, էջ 106:

զգացումը է մեր մատենագրութեան նաեւ Աստուածաշնչի որոշակի ազդեցութիւն: *Էփեսոսի* հերոսները՝ Միերն ու Դաւիթն աչքի են ընկնում քաղաքական շրջահայեացութեամբ ու շինարարական *ակտիւ* գործունէութեամբ: Մասնաւորապէս Մեծ Միերը Սասունում շատ բերդեր է կառուցում, որպէսզի «Արապներում հճում ի չաղ/էղնի մէջ ի շինած բերդերուն (արաբների յարձակման ժամանակ այնտեղ պատսպարուի)» եւ արաբների Հայաստան արշաւանքի ժամանակ Սասունը մնում է անվնաս: Ընդհանրապէս Սասուն եւ Հայաստան տարբերակումը շատ քիչ պատումներում է հանդիպում, իսկ այստեղ ասացողն առանձնացնում է այդ հասկացութիւնները: Մեծ Միերի մահից յետոյ, քանի որ նրա եղբայր Ձենով Օհանը Միերի պէս կտրիճ չէր, Մսրայ Մելիքը գրաւում եւ աւիրում է Սասունը: Այստեղ պառաւից իմանալով հօր գէնքի ու ձիու մասին, Դաւիթը զինուելով՝ մէկ ամսում երկիրը մաքրում է արաբներից, շինարարական գործունէութիւն ծաւալում, նոյնիսկ հրաման արձակում, որ վերաշինեն Սասունի բերդերը: Ինքն էլ մի նոր բերդ է կառուցում, ապա ջուրը բերդ հասցնում եւ ջաղաց կառուցում:

Դաւթին ենթարկւում են նոյնիսկ շրջակայ վայրերի արաբները: Ինչպէս նախորդ պատումում, այստեղ նոյնպէս տեսնում ենք թագաւորական իշխանութեան նշաններ՝ ռազմական-պաշտպանական նշանակութեան բերդերի կառուցում, թշնամու

նկատմամբ արագ յաղթանակ, հրամանների ու օրէնքների սահմանում, բերդերի վերականգնում եւ այլն: *Էփեսոսի* պատումների մեծ մասում Սասնոյ բերդը կառուցում են երկուորեակ եղբայրները, սակայն այն չի գիտակցւում որպէս երկրի պաշտպանական միաւոր, *Էփեսոսի* հերոսները հրովարտակներ չեն արձակում: Այս *մոտիֆը* պատումների մեծ մասում իրացւում է Մսրայ Մելիքի հետ կապում:

Ապա պատմւում է Շէյխ Մուհամմետի, Դաւթի փախցրած աղջկայ, Մուհամմետի երկու որդիների՝ Մահմուտի եւ Նասրետտինի, Մուհամմետի որդի Ապասի, նրա ոսկի մագերի եւ այն մասին, որ Դաւիթը այդ մագերից քնարի լարեր է պատրաստում: Սասունի անկախութիւնը դուր չի գալիս Մսրայ եւ Բաղդադի թագաւորին: Մսրայ թագաւորը հարկահաններ է ուղարկում՝ գերիներ տանելու եւ տասը տարուայ հարկը հաւաքելու համար: Յովանը աղ ու հացով դիմաւորում է Ալլին, Ուլոյին, Օսմանին: Դաւիթն այդ ժամանակ բերդ է վերականգնում, երբ լսում է հարկահանների մասին: Վերադառնում է, ինչպէս պատումների մեծ մասում, պատուհասում է հարկահաններին եւ կռուի հրաւիրում Մսրայ Մելիքին: Նաեւ բարկանում է, սպառնում պատժել Օհանին՝ ենթարկուելու համար: Ապա աղօթում է Մարութայ Սուրբ Աստուածածին եկեղեցում: Դաւթի աղօթքը գրական է իր արտայայտութեան կերպով:

*Ու ւրր թելեր լենցուց դեպ էրկինք
ու ասեց.*

*- Ով Թորգոմի, Արամի ու մըր պա-
պերի Աստուած,*

*Տուր ըմ մանուկ թելերուն պորու-
տենն,*

*Ուար կառնամ կոտորըմ պբու սուրբ
կրօնի նատարնին,*

Ուար դրած ան մէջ ուրանց մտքին՝

*Գօտորին ուար ք'անուան մկրտը-
լած ժողովրդուն*

Եւ բղծին պբու Սուրբ Տաճարին¹⁴:

Ապա զգուշացնում է թշնամուն եւ ձիու հետ միասին մեծ կոտորած անում, ապա լսելով ծեր մարդուն՝ դադարեցնում է կոտորածը եւ նրա միջոցով կռուի հրաւիրում Մելիքին: Մելիքը քնած է լինում, նրան արթնացնում են վեզիրները: Նա Դաւթին հրաւիրում է նստել թագաւորական աթոռին եւ խոստանում իշխանաց իշխան դարձնել: Այս կոչումը, որ, ըստ միջնադարեան պատմագրութեան, տրւում էր հայ խոշոր նախարարներին առաջին անգամ միայն այստեղ է հանդիպում, ինչը կրկին փաստում է, որ ասացողը լաւ ծանօթ է պատմութեանը: Դաւիթը սակայն չի խաբւում եւ կռուի են դուրս գալիս: Այստեղ էլ Մելիքի խօսքում տարբերակում են թագաւոր եւ իշխան հասկացութիւնները: Մելիքը որպէս թագաւոր պահանջում է հարուածի իրաւունքն իրեն տալ: Սրան հակառակ մնացած պատումներում Դաւիթը հարուածը

զիջում է Մելիքին նրա աւագութիւնը հաշուի առնելով, այլ ոչ թէ սոցիալական դիրքը: Մելիքը նոյնիսկ պահանջում է, որ Դաւիթը մէկ հարուած տայ, իսկ ինքը երեք.

*Մելիք, դու պբու գուրպ պարկեցիր,
Ալ տոր իմոնն ա, թամ չէ:*

Մելիք ասեց. - Էն ինչ օրէնք է,

*Օր թագաւոր ու իշխան մէկ յարգի
տեր Էղնին:*

*Բեւոք է, օր թագաւոր Էրգու-իրէք
հաղ ալ եւել Էղնի*

Ու յարգ Էղնի ուրան¹⁵:

Ի տարբերութիւն պատումների մեծ մասի, որտեղ Դաւիթը երեք հարուածներից երկուսը զիջում է մօր ու Աստծուն, կամ մօր ու քրոջը, այստեղ զիջման *մոտիք*ը բացակայում է եւ Դաւիթը ընդամենը մէկ հարուածով, Աստծոյ անունը տալով՝ սպաննում է Մելիքին: Ապա թագաւորի կանանց ու միւս գերիներին ազատ արձակում:

Դաւթին յաղթանակը նրան մեծ հռչակ է բերում: Ի տարբերութիւն Էփոսի պատումների մեծ մասի, այստեղ Դաւիթն ընդարձակում է զաւառի սահմանները: Ապա Դաւիթը Սասունի հացի խնդիրը լուծելու համար, բարեկամանում է Յայէպի ամիրայի հետ եւ ամիրայի թոյլտուութեամբ բերդ է կառուցում Յայէպում:

Եթէ պատումների մեծ մասում Դաւիթը սահմանափակւում է վանքի

¹⁴ Սասնայ ծռեր, հատոր Դ., էջ 121:

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 124:

վերաշինմամբ, այստեղ նա հիմնում է բերդեր տարբեր վայրերում, ջրամբար, ջրաղաց, ախոռներ, մտուրներ: Դաւթի շինարարական ընդարձակ գործունեութիւնը նաեւ որոշակի հակադրութեան մէջ է մտնում Էփոսի կենտրոնական հերոսի աւանդական ընկալման հետ: Անխուսափելիօրէն փոխւում է Դաւթի՝ որպէս ծուռ-խենթ ընկալումը, նաեւ ամբողջանում նրա՝ որպէս հայրենիքի պաշտպանի, առաջնորդի նաեւ խաղաղ շինարարի կերպարը:

Դաւիթն ընդլայնում է Սասունի իշխանութեան սահմանները: Պատումում շեշտւում է Սասունի անկախութեան, ինքնուրոյն քաղաքական գործունեութեան, հարեւան երկրների հետ յարաբերութիւնների հանգամանքը, ինչը բնորոշ չէ այլ պատումների:

Այս պարագայում գուցէ կարող ենք մտածել անկախ իրականութեանը համապատասխան վիպասացի աշխարհահայեացքի ու պատումի գաղափարական առանցքի փոփոխութեան մասին: Այդ փոփոխութիւնն, ինչպէս տեսանք, արտայայտւում է անկախ պետականութեանը կամ *Էփոսի* աշխարհին համապատասխան թագաւորական իշխանութեան պարագաների առկայութեամբ, Սասունցի Դաւթի *ակտիւ* շինարարական եւ ինքնուրոյն քաղաքական գործունեութեան *մոտիֆ*ներով, որոնք բնորոշ չեն Էփոսի աւանդական *մոտիֆ*աշարին թերեւս արտայայտում են վիպասացների եւ ունկնդիրների՝ հայոց պետականութեան վերականգնման, խաղաղ շինարար գործունեութեան, երկրի շէնացման երազանք-ցանկութիւնները:

Համազգային հայ կրթական և մշակութային միությունից Մաշտոցեան մատենադարանի ստացած ձեռագրեր¹

ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Այսչափ ճոխ նուէր, ձեռագրերի մեծ քանակի նուիրատուութիւն, սրանից առաջ ստացել ենք տասնհինգ տարի առաջ, 2003 թ., երբ Նոր Ջուղայեցի քանասէր Լեւոն Մինասեանն իր կեանքի ընթացքում հաւաքած ձեռագրական նիւթերը՝ մօտ 50 միաւոր նուիրեց Մաշտոցեան Մատենադարանին: Նրա նուիրած ձեռագրերի մէջ կային նաեւ օտարալեզու միաւորներ, ասենք՝ պարսկերէն հմայիլներ: Չեմ ասում, թէ դրանք սակաւարժէք էին, բայց այսօրուայ մեր հանդիսութեան նիւթ նուիրատուութիւնը զուտ հայերէն է եւ առաւելապէս՝ միջնադարեան ձեռագրերի արժէքաւոր եւ մեծաքանակ խումբ է:

Այսպիսով ուրեմն, Համազգային միութիւնից, կից թուարկում-ցանկով² հանդերձ, ստացել ենք 27 ձեռագիր եւ մէկ փոքրիկ ձեռագրացուցակ, որոնք մեր հաւաքածոյների մէջ են մուծուել այսպէս՝

1. Հայերէն ձեռագրերի հիմնական հաւաքածու՝ ՀՊ՝ 11319-11343 - 25 միաւոր³.

2. Հայերէն նոր ձեռագրերի հաւաքածու՝ ՀՊ՝ 472-473 - 2 միաւոր.

3. Անտիպ ձեռագրացուցակների հաւաքածու՝ ՀՊ՝ 182 - 1 միաւոր:

Հնագոյն ձեռագիրը 1430 թ. Աղթամարում Թումա գրչի ձեռքով գրուած Մանրուսմունքը կամ Կացրդարանն է (ՀՊ՝ 11342), նորագոյնները՝ Ի. դարի

ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Պատմական գիտութիւններու դոկտոր: Ծնած է 1951-ին: Ուսանած է ԵՊՀ-ի Պատմութեան բաժանմունքի հնագիտութեան, աղբիւրագիտութեան եւ ազգագրութեան բաժինը՝ աղբիւրագետ-պատմաբանի մասնագիտացմամբ: 1974-էն միևեւ օրս կ'աշխատի Մաշտոցեան մատենադարանին մէջ, սկիզբը՝ իբրեւ գլխաւոր ավանդապահի (ձեռագրատան վարիչի) օգնական, ապա գլխաւոր ավանդապահ, նաեւ՝ ձեռագրագիտական հետազոտութիւններու, իսկ 2007-էն մինչ օրս ձեռագրագիտութեան եւ մայրցուցակի բաժնի վարիչ: 1995-1998 եղած է նաեւ

¹ Ձեռագրերի յանձնման հանդիսաւոր արարողութեան ժամանակ՝ 2018 թ. մայիսի 17-ին ասուած խօսք, որ սկսուել է այսպէս՝ «Համառօտաբան լինելու եւ կարելոր հանգամանքներ չմոռանալու նպատակով գրաւոր խօսք եմ պատրաստել, ուստի՝ կարողում եմ»:

² Այդ ցանկի մէջ որոշ թիւրքնկալումներ կային. ձեռագրերը սովորական ձեւով ախտահանել-մաքրելուց յետոյ մանրամասն մշակել եւ վերստին քարտագրել-նկարագրել ենք. այս շարադրանքի մէջ ձեռագրերը ներկայացուած են ճշգրտուած տուեալներով:

³ Ստորեւ ՀՊ՝ համառօտում-ցուցիչով գրում ենք Մաշտոցեան Մատենադարանում ձեռագրերի ստացած համարները (թիւերը), որպէսզի, այս յօդուածը կարդալուց յետոյ, հետաքրքրուողները ցանկութեան դէպքում կարողանան տեսնել նաեւ ձեռագրերը:

Հայաստանի ազգային գրադարանի տնօրեն:
 Զբաղած է հիմնականին մեջ միջնադարեան պատմական, ծիսական, դասականական եւ այլ կարգի աղբիւրներու բանասիրական եւ բնագրագիտական քննութեամբ, բնագիրերու գիտական հրատարակութիւններու կազմութեան, ձեռագիրներու նկարագրութեան եւ նմանաբնոյթ աշխատանքներով:
 Հրատարակած է 30 գիրք, իսկ գիտական մամուլին մեջ՝ 200-է աւելի յօդուածներ, խմբագրած է 40-է աւելի գիրք, որոնց մեջ՝ Մաշտոցեան մատենադարանի ձեռագիրներու Մայր ցուցակի հիւնդ ստուար հատոր: ԵՊՀ-ի եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանին մեջ կը դասաւանդէ: Էջմիածնի հրատարակչական խորհուրդի, Կիլպենկեան հաստատութեան եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Մատենագիրք Հայոց» հատորաշարի գիտախմբագրական անդամ է:

երկու ձեռագիր (Հայերէն նոր Հ^մԲ 472-473):

Ժամանակագրօրէն երկրորդը 1489 թ. Ռշտունիքի Շատուան գիւղում գրուած՝ Սարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն կաթողիկէայ թղթոց» երկի հսկայածաւալ ձեռագիրն է (Հ^մԲ 11320), երրորդը ԺԵ. դարի Գանձարան է (Հ^մԲ 11323), յետոյ գալիս է 1574 թ. մի Աւետարան (Հ^մԲ 11324), 1663 թ. մի Սաղմոսարան (Հ^մԲ 11339), 1666 եւ 1685 թթ. երկու Ժողովածու (Հ^մԲ 11333, 11336), ԺԵ. դարի մի Յայսմաւուրք (Հ^մԲ 11319), նոյն ԺԵ. դարի երեք ձեռագիր՝ մէկը Աւետարան (Հ^մԲ 11326), միւսը՝ «Պատմութիւն Յովասափու» (Հ^մԲ 11338), երրորդը՝ Ժողովածու (Հ^մԲ 11340), ապա՝ 1724 եւ

1759 թթ. Ժողովածուներ (Հ^մԲ 11335, 11337), 1773 թ. մի Հմայիլ (Հ^մԲ 11343), 1798 թ. մի «Ներածութիւն աստուածաբանութեան» (Հ^մԲ 11332), 1800 թ.՝ ՏԷ լա Լաենտի հեղինակի Աստղաբաշխութիւնը (Հ^մԲ 11321) եւ նոյն թուականի մի Եռանկիւնաչափութիւն (Հ^մԲ 11322), ԺԸ. դարի՝ տարաբնոյթ նիւթերի չորս ձեռագիր (Հ^մԲ 11325, 11329, 11334, 11341), 1808 թ. մի ճառքնտիր (Հ^մԲ 11331), Միսիթարեան միաբան Մկրտիչ Աւգերեան վարդապետի «Տրամախօսութիւն» երկի 1819 թ. գրուած մի օրինակ (Հ^մԲ 11330), ԺԹ. դ. երկու ձեռագիր, որոնցից մէկը Քարոզգիրք է (Հ^մԲ 11328), միւսը՝ «Վասն զարմանալեաց Նոր Աշխարհին, որ ասի Եւնի Տիւնեա»

(այսինքն՝ Ամերիկայի. ՅՊ՝ 11327), ի վերջոյ՝ Յայերէն նոր ձեռագրերի հաւաքածուի մէջ գրանցուած՝ Ի. դարին վերաբերող երկու ձեռագրերը (համարները տես վերը) երաժշտական բնոյթի են՝ Շարականք եւ Գանձք:

Ամենահինը՝ 1430 թ. Աղթամարում Թումա գրչի ձեռքով գրուած Մանրուսմունքը, բաւական վնասուած է՝ թերի է թէ սկզբից եւ թէ վերջից, բայց բարեբախտաբար յիշատակարանը, որ բացարձակ նորութիւն է եւ գիտական որեւէ տեսակի հրապարակման մէջ անգամ յիշատակուած չէ, գրեթէ ամբողջական է եւ ժամանակի պատմական իրադարձութիւնների մասին կարելոր տեղեկութիւններ է հաղորդում. ահա՝ «Յամի Պ. եւ ՅԹ. (1430) թվականութեան հայկազեան տումարիս գծագրեալ եղանակաւոր տառս Կըցըրդարան յաստուածախընամ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեալ Սուրբ Խաչի եւ Սուրբ Փրկչի, ձեռամբ անարհեստ գրչի Թումայի, ի խնդոյ ոսումնասէր եւ լուսամիտ կրանաւորի Թումայի... ի յամենեւին դառն եւ յանբարի ժամանակիս, յորում ամի շարժեցաւ թագաւորն արեւելից Ամիրգայ Շահռուխն՝ որդի Լանկ Թամուրին, անթիւ զաւրաւք, եւ եկն ի վերայ չար բըռնաւորին Ամիրգայ Սքան|19ա|դարին, որ էր ազգաւ թխուրք՝ եւ] // տիրէր Թաւրիզոյ, բայց // [սա էր յոյժ խռո]վարար եւ աւերիչ աշխարհի [եւ] // նա եկեալ ի վերայ սորա, յաղթեաց սմա, եւ զգաւրս սորա ի սուր եւ ի գերութիւն առեալ, եւ ինքն Սքանդարն սակաւ արամբք մագապուրծ փախստական եղեալ ի ձեռաց

նոցա: Եւ այս տարի մի է բովանդակ, որր աշխարհս Յայոց աւերակ է, եւ տէր Դաւիթ կաթողիկոսն ի Վանայ բերթն ի |119բ| // եւ է եւս չէ ելեալ // ումն հա // անացս: [Արդ], յայսմ դառնութեան ժամանակիս գծագրեցաւ տառս ի խնդոյ սրբասէր կրանաւորին Թումայի, վասն որոյ աղաչեմ զհանդիպողքդ սմա լի բերանով եւ ուղիղ մտաւք Աստուած ողորմի ասել Թումայ կրանաւորին եւ ծնաւդացն իւրոց եւ եղբարցն, եւ մեղաւոր Թումայ գծողին եւ իւր ծնաւդացն. եւ ձեզ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած, մեաւք հանդերձ. ամէն»:

Դեռ պետք է պարզենք, թէ այս Թումա գրիչը յայտնի եւ արդիւնաշատ Թումա Մինասէնցն է, թէ ԺԵ. դարում Աղթամարում գործած մի այլ Թումա գրիչ, եւ աւելին՝ այս ձեռագիրը կարելոր միաւոր է նաեւ երաժշտական Մանրուսմունք ժողովածուի ուսումնասիրութեան համար:

Ընդհանրապէս անարժէք ձեռագիր չկայ. հին թէ նոր՝ բոլոր ձեռագրերն արժէքաւոր են եւ շուտ կամ ուշ գիտութեանն անպայման առնուագն մի կարելոր տեղեկութիւն տալիս են: Այդպէս արժէքաւոր են նաեւ ներկայ ձեռագրախմբի անխտիր բոլոր միաւորները, բայց ուշադրութիւն են հրաւիրում սրանցից ամենաանկարելոր թուացողի՝ համառօտ կամ փոքրիկ ձեռագրացուցակի վրայ, որի իմ պատրաստած նկարագրութիւնը հետեւեալն է. «Անտիպ ձեռագրացուցակ 182. [Յուլցակ Թաւրիզեցի ճարտ[արագետ] Էմիլ Յակոբեանի երեք ձեռագրերի, կազմեց Յայկ Աճեմեան],

30 Յուլիս 1960: 21 թերթ՝ ք. Երեսները չգրուած, թուղթ, 20,2x12,7. միասին, սեւ մատիտով շեղագիր, 19 տող:

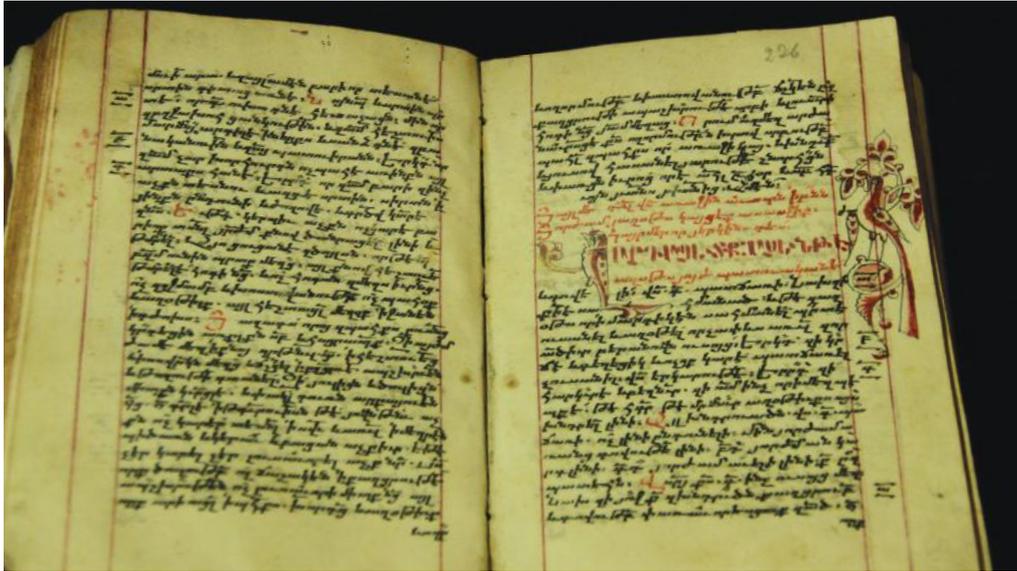
Յուլցակի առաջին էջին (1ա) տիտղոսաթերթն է, ուր Հայկ Աճեմեանը բացատրում է, որ սա իր կազմած՝ «Յուլցակ հայերէն հին ձեռագրաց Թաւրիզի, այլ վայրերի եւ մասնաւոր անձանց. 1921-1960, աշխատասիրեց Հայկ Աճեմեան» գործի «թիւ 81, 82 եւ 83»՝ Էմիլ Յակոբեանին պատկանող ձեռագրերի նկարագրութիւնն է, որ արտագրել է իր նոյն գործի 371-379 էջերից: Առաջին ձեռագիրը (2ա-4ա) Համագգայինից մեր ստացած ցանկի 13րդ, Մաշտոցեան Մատենադարանի Հայերէն ձեռագրերի հիմնական հաւաքածուի 11323 համարն ստացած՝ ԺԵ. դարի Գանձարանն է, որի նկարագրութեան վերջում կայ այս. «Ձեռագիրը պատկանում է թաւրիզաբնակ Մելքոն Յակոբեանին» (4ա), երկրորդը (5ա-12ա) Համագգայինի ցանկի 10րդ եւ մեր նոյն հաւաքածուում 11319 համարն ստացած՝ ԺԵ. դարի Յայսմաւուրքն է, որի մասին, ասելով թէ Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդեանն այն նկարագրել է Ազուլիսում, Հայկ Աճեմեանն աւելացրել է, որ ինքն էլ վերստին նկարագրել է՝ «30 մայիսի 1922 թ., Թաւրիզ»ում: Երրորդը (14ա-21ա) Համագգայինի ցանկի 9րդ եւ մեր 11320 համարն ստացած՝ Ռշտունիքի Շատուան գիւղում 1489 թ. գրուած՝ Սարգիս Շնորհալիի Մեկնութիւն Կաթողիկէայ թղթոց» ձեռագիրն է (գրիչ՝ Ատոմ քինյ. օգնական գրիչ՝ Յովհանէս, ստացող՝ տէր Հայրապետ), որ Հայկ Աճեմեանը

համարել է «Ճառքնտիր» եւ որի վերջում նոյնպէս կայ՝ «Ձեռագիրը պատկանում է թաւրիզաբնակ Մելքոն Յակոբեանին: Յուլցակագրեցի 3 յունիսի 1922 թ., Թաւրիզ, Հայկ Աճեմեան»:

Փաստօրէն այս ցուցակում նկարագրուած են Համագգայինից մեր ստացած միայն այն երեք ձեռագրերը, որոնք Ազուլիսի Սուրբ Թովմա առաքեալի վանքից տարուել են Թաւրիզ, ուր եղել են գոնէ 1922 թուականին եւ այդ ժամանակ անյայտ հանգամանքներում դարձել են Մելքոն Յակոբեանի սեփականութիւնը, իսկ 1960 թ. պատկանել են նրա ճարտարագէտ որդի Էմիլ Յակոբեանին, որից Մաշտոցեան Մատենադարանը տարիներ առաջ նուէր է ստացել ձեռագրական որոշ մանր նիւթեր: Ըստ ամենայնի ենթադրելի է, որ այս ձեռագրերը Թաւրիզից Պէյրուք են տարուել 1960 թուականից յետոյ:

Այստեղ նախ միջանկեալ նկատեմ, որ մեզ համար կարեւոր նորութիւն էր նաեւ այն փաստը, որ Հայկ Աճեմեանն ինչ որ ժամանակ կազմել է՝ «Յուլցակ հայերէն հին ձեռագրաց Թաւրիզի, այլ վայրերի եւ մասնաւոր անձանց. 1921-1960» խորագրով մի աշխատութիւն, որ արժէ անպայման փնտռել եւ բերել Մաշտոցեան Մատենադարան, որովհետեւ նրա օգնութեամբ հնարաւոր է լինելու պարզել շատ ձեռագրերի տարբեր տեղաշարժեր եւ ընդհանրապէս ձեռագրագիտական շատ հարցեր:

Իսնդիրը դիտարկենք պատմական տեսանկիւնից. Ազուլիսի Սուրբ Թով-

Ժողովածոյ

Չինքոթ քաղաք

ժԷ դար

Գրիչներ՝ Մկրտիչ քինյ. եւ Խօջասար

մա առաքեալի վանքի ձեռագրերի մասին առաջինը 1901-ին գրել եւ 5 ձեռագրի յիշատակարան տպագրել ու ռուսերէնի է թարգմանել Թիֆլիսի երկրորդ իգական գիմնազիայի եւ Ս. Աննայի հաստատութեան ուսուցիչ Յարութիւն Թումանեանցը, երկրորդը 1904ին եղել է ազգագրագետ Երուանդ Լալայեանը, որ քաղել է ձեռագրերի յիշատակարանների սուկ «Էական» մասերը, երրորդն արդէն Սուրբ Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդեանն էր, որի՝ 1906-7 թթ. արած աւելի կանոնաւոր եւ առաւել բաւարարող նկարագրութիւնների միայն մի մասը տպագրուել է նկարագրելուց մի հնգամեակ

անց, սակայն այդ թերի տպագրութիւնն անգամ տւել է եւս մի հնգամեակ. «Արարատ» ամսագրի 1911 եւ 1914-1915 թթ. համարներում շարունակական 13 մաս-յօդուածաշարով տպագրել է ընդամենը 29 ձեռագրի նկարագրութիւն: Ես գտել եմ Մաքսուդեանի նկարագրութիւնների անտիպ մնացած մասը, համադրել Յարութիւն Թումանեանի եւ Երուանդ Լալայեանի արածների հետ եւ տպագրութեան պատրաստել Թովմա առաքեալի վանքի եւ Ազուլիսի եկեղեցիների մօտ 90 ձեռագրի նկարագրութիւն:

Յայտնի է, որ 1919 թ. դեկտեմբերի վերջին թուրքերի կազմակերպած

կոտորածի հետեւանքով Ագուլիսն աւերուեց, քաղաքում առկայ ձեռագրերը ցանուցիր եղան. ներկայիս տուեալներով ասածս 90 ձեռագրից 8-ը Մաշտոցեան Մատենադարանում են (սրանցից մէկը 1972 թուականին, Մատենադարանի նախկին փոխ-տնօրէն՝ հանգուցեալ Բաբգէն Չուգասգեանի ձեռքով, նուէր ենք ստացել Սան Ֆրանցիսկոյից՝ Ջորջ Մարտիկեանից), 3-ը՝ Վենետիկում, Յարութիւն Բիւրտեան հաւաքածուում են (1940-ականներին գնել է Թաւրիզում), մէկական՝ Գերմանիայում, Վիեննայի Միխիթարեան մատենադարանում եւ Յարութիւն Հագարեան հաւաքածուի Մատենադարան չեկած միաւորների մէջ: Շատ հետաքրքիր է 1358 թ. Չաքարիա Աղթամարցու նկարագարդած Աւետարանի ճակատագիրը. սրա հիմնական մասը Իրլանտիայի Տուալին քաղաքի Չեստեր Բիտի թանգարանում է, 2 թերթ՝ Խորվաթիայի մայրաքաղաք Չակրեպում, 1 թերթ՝ Փարիզում՝ Մոն-Սէն Միշէլի ձեռագրական թանգարանում:

Այսպիսով ուրեմն՝ մինչեւ վերջերս Ագուլիսի 90 ձեռագրերից անյայտ էր 66-ի տեղը, այժմ սրանցից 3ը եւս եկան Մատենադարան, անյայտ մնաց 63-ի տեղը: Ինձ կը ներէ՞ք, եթէ ասեմ, որ ձեռագրական այս ճոխ հաւաքածուի մէջ ինձ համար ամենա նուիրականը հենց այդ երեք ձեռագրերն են, եւ որ շատ կուզենայի, որ մնացեալ 63-ը եւս աստիճանաբար յայտնաբերուէին եւ գային Մատենադարան: Աւելացնեմ, որ իմ ունեցած նկարա-

գրութիւնների համեմատ Ագուլիսի այս ձեռագրերը յետագայ տարիներին կորուստներ են կրել՝ որոշ թերթեր կամ պրակներ այժմ պակասում են, այսինքն՝ նրանց արժէքները որոշ չափով բացայայտուում են նաեւ 20-րդ դարի սկզբներին արուած նկարագրութիւնների շնորհիւ:

Ագուլիսի կորուած եւ մասամբ փրկուած ձեռագրերի իմ պատրաստած ցուցակի նման եւ նրա հետ տպագրելիք մի մասն է նաեւ Դարաշամբի կամ Շամբի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքի ձեռագրացուցակը, որի նկարագրութիւնները 1904 թուականին արել է պատմաբան-հնագէտ Սմբատ Տէր Աւետիսեանը. այս հաւաքածուի ճակատագիրը մի փոքր աւելի լաւ է դասաւորուել. 124 ձեռագրերի մեծ մասը, Թաւրիզում նոյն Հայկ Աճեմեանի ձեռքի տակով անցնելով, ճանապարհներին թերթերի կամ պրակների որոշ կորուստներ կրելով, 1922-ին եկել է Էջմիածին եւ այժմ այստեղ՝ Մաշտոցեան Մատենադարանում է. սակայն սրանցից 48-ի ներկայ տեղը եւս առայժմ անյայտ է: Յիշենք, որ նշանաւոր «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի լաւագոյն եւ առաւել ամբողջական ձեռագիրը ժամանակին Կարապետ եպիսկոպոս Տէր Մկրտչեանը յայտնաբերել է նոյն Դարաշամբի Սուրբ Ստեփանոս վանքում:

Եզրակացնեմ. 2015 թուականին տպագրել եմ մեր ձեռագրական կորուստներին վերաբերող մի գիրք, որի մէջ, զանազան ելակէտեր հիմք ընդունելով՝ հաշուել եմ, որ եղեմնի

տարիներին հիմնականում Արեւմտեան Հայաստանում մեր կրած ձեռագրական կորուստները եղել են մոտաւորապէս 62.500 միաւոր, այսինքն՝ ներկայումս ամբողջ աշխարհում պահպանուած հայերէն 31.000 ձեռագրերի քանակի կրկնակից ւելին կորուել է: Տայ Աստուած, որ այդ կորուստները ժամանակ առ ժամանակ, այսօրուայ մեր խօսակցութեան նիւթ ձեռագրերի նման, կարգով

յայտնաբերուեն եւ մեջտեղ գան:

Աւարտեմ Համազգայինին ուղղւած շնորհակալութեամբ, որ ձեռագրերի այս արժէքաւոր հաւաքածուն ժողովելով եւ ինամքով պահպանելով, բերեցին իր պատկան տեղը՝ Մաշտոցեան Մատենադարան, որտեղ նրանք թէ լաւ պահպանուելու են եւ թէ լաւագոյն ձեւով ուսումնասիրուեն, այսինքն՝ ծառայելու են իրենց բուն նպատակին:

Աւետարան
Խոչնդիք գիւղ (Եկեղեաց գաւառ) 1574 թ.
Գրիչ, ծաղկող՝ Մկրտիչ Երեց

Ժողովածոյ
ԺԷ դար
Գրիչը եւ ծաղկողը՝ անյայտ

Գրախօսական

Գիրքերու հետ գրախօսականներ, Ա. Հատոր Հեղինակ՝ Պօղոս Սնապեան

ԿԱՐՕ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

**ԿԱՐՕ
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ**

Ծնած է Պեյրուբ:
Նախնական
ուսումը ստացած է
Ազգ. Եփրեմեան
վարժարանին մէջ,
իսկ երկրորդական
ուսումը՝
Յովակիմեան-
Մանուկեան
վարժարանին մէջ:
Բարձրագոյն
ուսումը ստացած է
Պեյրուբի
Ամերիկեան
համալսարանին
մէջ, ուրկէ
տիրացած է
Մագիստրոս
գիտութեանց
վկայականին՝
մասնագիտանալով
գիւղատնտե-
սութեան մէջ:
Միեւնոյն ատեն
աւարտած է
Պեյրուբի երուանդ
Հիւսիսեան
հայագիտական
հիմնարկը:
Վարած է
ուսուցչական
պաշտօններ
հայկական եւ ոչ

Պօղոս Սնապեանէն յետ մահու
հրատարակուած երկրորդ հատորն է
Գիրքերու հետ գրախօսականներ, Ա.
հատորը: Խմբագիրն է Թամար Սնապեան-Սուրճեան: Գիրքը, 191 էջ, լոյս
տեսած է Համագգայինի «Վահէ Սէթեան» հրատարակչատունէն, 2017-ին:

Խմբագիրը 24 բաժինով ներկայա-
ցուցած է գրախօսականները. խոր-
քին մէջ 17 հեղինակներու 28 գիրք
գրախօսուած է: Կ'անդրադառնանք
բոլոր գրախօսականներուն, ապա
եզրակացութիւններ պիտի հանենք
Սնապեան գրականագետ-քննադա-
տին մասին:

Սնապեան երեք գիրք գրախօսած
է Նշան Պէշիկթաշլեանէն՝ *Մոմիա-
ներ, Լուսաբերդ* եւ *Հրաշագործ հայր*:
Առաջին գիրքին մէջ Պէշիկթաշլեան
հեռու է նախապաշարումներէն, երբ
հաշուեյարդարի կը նստի իր հերոս-
ներուն երգիծագրութեան մէջ, չի կա-
շառուիր եւ երբեք չի դաւաճաներ իր
խառնուածքին:

Լուսաբեր եւ *Հրաշագործ հայր* հա-

տորները երգիծական սեռին չեն
պատկանիր: Առաջինին մէջ Պէշիկ-
թաշլեան թափանցած է իր հերոսնե-
րու (Տարօնէն) հոգեկան աշխարհին
մէջ եւ արտահանած է լուսաւոր
պատկերներ: Ըստ Սնապեանի, հե-
րոսները ճամբով դուրս չեն գար
իրենց գերեզմաններէն, այլ պետք է
լուսաւորուած ըլլան արուեստով՝ ինչ
որ ըրած է Պէշիկթաշլեան:

Հրաշագործ հայր գործին մէջ Պէ-
շիկթաշլեան կը նկարագրէ թուրք ժո-
ղովուրդին հրէշագործութիւնները:
Մէկ շունչով կարդացուող այս փոք-
րածաւալ գիրքը «լայնաշունչ քերթը-
լածի մը լայնքը ունի» (էջ 75), որ
կառուցուած է «ներքին խաղաղու-
թեան հասած հայու մը մտածումնե-
րուն ու ապրումներուն վրայ» (էջ 74):

Պէշիկթաշլեանի նման երեք գիրք
գրախօսուած է Արամ Հայկազէն՝ *Ցե-
ղին ձայնը, Շապին Գարսահիմար ու
իր հերոսամարտը* եւ *Պանդոկ*: Առա-
ջինին հերոսները պարզ եւ նոյնիսկ
աննշան մարդիկ են: Արամ Հայկազ

պատմելու դժուարություն չունի: Ինքն է գրականության առանցքը, որ կը հովանաւորէ իր հերոսները (Էջ 20): Խառնուածքը՝ ջերմ, յորդ, սրամիտ: Ունի պատկերաւոր դարձուածքներ:

Գրագէտի կողքին, Արամ Յայկազ նաեւ պատմագրող է. բան մը, որ կը տեսնուի *Շասիկն Գարսահիսար ու իր հերոսամարտը* գործին մէջ: Միշտ նոյն մարդն է Արամ Յայկազ, գրագէտ ըլլայ թէ պատմագրող:

Պանդոկին մէջ նորէն «ցեղին ձայն»ն է, որ կու գայ: Արամ Յայկազ միշտ իր անձն է, որ կը դնէ պատումներուն մէջ, թէեւ այս գիրքին մէջ կան տիպարներ՝ առանց անձնական միջամտութիւններուն:

Երկու գիրք գրախօսուած է Յամաստեղէն: *Քաջն Նայար եւ 13 պատմը-լածքներուն* մէջ Յամաստեղ ստեղծած է թիփեր (տիպարներ): Յամաստեղ կարդալով, կը գրէ Մնայեան, «բան մը կ'աւելնայ մէջդ», «բաղցրութիւն մը կը համակէ քեզ», «աւելի կը մարդկայնանաս» եւ անգամ մը եւս կը գիտակցիս, թէ «իրապէս իմաստ մը ունի գրականութիւնը» (Էջ 146, 147 եւ 148):

Նոյն Յամաստեղն է, որ կը նուաճէ տարբեր սեռ մը՝ *Այծետոմար եւ ուրիշ բանաստեղծութիւններ* հատորին մէջ: Միակ տկարութիւնը գործողութեան դանդաղութիւնն է, այսուհանդերձ գործը «կը դրսեւորէ տաղանդաւոր գրագէտին բանաստեղծական ողջ շնորհները» (Էջ 158):

Յակոբ Օշականի երեք գործերուն (*Ճակ պտուկը, Յաճի Մուրատ* եւ *Հա-*

ճի Ապտուլլահ) առիթով կ'ըսեն, թէ Օշական անձնապէս ճանչցած է իր հերոսները անոնց կեանքի բոլոր փուլերուն: Ամբողջական գրագէտն է ան, որ գիտէ պեղել մարդկային կեանքի հոգեկան աշխարհը եւ անոր յաւիտենական սարսուռները պեղելէ ետք՝ ամբողջութիւնը կը յանձնէ թուղթին: Ըստ Մնայեանի, անիմաստ եւ անտեղի է Օշականի «դժուարահասկնալի» ըլլալու առասպելը: Գիշդ է, որ ան հեքիաթ չի պատմեր եւ արկածախնդրութիւններով չի լեցնէր իր էջերը, սակայն «նաեւ անհասկնալի ոչինչ ունի ան, ընդհակառակն, ամէն ինչ պարզ է իր գրչին տակ, լերան կատարի ձիւնին պէս, ծովուն խորքը փայլող ադամանդին պէս» (Էջ 187):

Մուշեղ Իշխանի *Ոսկի Աշուն* եւ *Ողջոյն քեզ կեանք* հատորները բանաստեղծութիւն են, իսկ *Հացի եւ սիրոյ համարը*՝ վէպ: Առաջինը կը բովանդակէ Մ. Իշխանի երեսուն տարուան բանաստեղծական վաստակին գրեթէ ամբողջութիւնը: Գիրքին մէջ տիրապետող բանաստեղծին ամբողջական ներկայութիւնն է:

Մ. Իշխանի *Ողջոյն քեզ կեանքը* ուղղակի պատասխան մըն է Աւետիք Իսահակեանի *Արու Լալա Մահարի*ին: *Ողջոյնը* խարսխուած է լաւատեսութեան մը վրայ: Ըստ Մնայեանի, գիրքը կը տառապի ածականներու առատութենէ, ինչպէս նաեւ իրողութիւններ ներկայացնելու պակասէն (Էջ 123):

Մ. Իշխանի *Հացի եւ սիրոյ համար* վէպը կը վտանգէ բանաստեղծին վարկը: Մ. Իշխան վիպասանը չի

հայկական վարժարաններու մէջ: Դասախօս եղած է Հայկազեան համալսարանին եւ Համազգայիի Հայագիտական բարձրագոյն հիմնարկին մէջ: Աշխատած է ՀՅԴ Մամլոյ Դիւանի եւ Հայ Դատի գրասենականներուն մէջ: Մաս կազմած է «Ազգակ Շաբաթօրեակ-Դրօշակ»ի խմբագրութեան: Վարիչ պաշտօն ստանձնած է ՀՅԴ Երիտասարդական հարցերու գրասենական եւ եղած է խմբագիր Նոյնամուս գրասենական «Կայծեր» պարբերականին: Վարած է տնօրէնութիւնը Դուրճ Համուտի Ազգային Լեւոն եւ Սոֆիա Յակոբեան քոլեճին, ինչպէս նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան խաչեր Գալուստեան մանկավարժական կազմաւորման կեդրոնին: Այժմ ուսուցիչ է Ազգային Եղիշէ Մանուկեան քոլեճին եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դպրեվանքին մէջ:

բարձրանար Մ. Իշխան բանաստեղծի աստիճանին: Վեպը հեռու է յաջողուածք մը համարուելէ:

Երկու գիրք գրախօսուած է Արսէն Երկաթէն: *Եգիպտականք*, արձակ բանաստեղծութիւն, յիշատակելի գիրք մըն է, որ իր վրայ կը կեդրոնացընէ ընթերցողին ուշադրութիւնը եւ կ'առանձնացնէ զայն իր մտերմութեան մէջ: «Արսէն Երկաթ մեր մտերիմ ապրումներուն երգիչն է: Կը յուզէ ու կը հմայէ: Կը խորանայ ու խորհուրդին մէջ կ'առնէ ընթերցողը» (Էջ 37): Նոյնը կարելի չէ ըսել Արսէն Երկաթի *Զերթուածներ* հատորին մասին, որ բանաստեղծական միջին մըն է: Զերթուածները ունին մաքուր նկարագիր՝ «բառերէն մինչեւ բանաստեղծին հոգին իջնող»: Անոնց մէջ կայ թախիծ ու պայծառ վերացում, որ թաթխուած է անսպառ երազայնութեամբ մը, «սրտին խորունկներէն դէպի բառերն ու քերթուածին կառոյցը բարձրացող» (Էջ 90):

Մատթէոս Չարիֆեան - *Ամբողջական գործեր* - քնարերգակ բանաստեղծ մըն է՝ նուրբ զգացումներով: Ըստ Սնապեանի, յաղթական բանաստեղծ մը, որ ունի այլեւո՞՞ հոգի մը: Իր գործը «տեսակէտ ունեցող, պայքարող, դեզ ու փոթորկայոյզ բանաստեղծի մը խոստովանութիւնները պատմող սքանչելի «վաւերաթուղթ» (Էջ 44) մըն է:

Վահրամ Մավեանի *Յամեցող վերադարձ* բանաստեղծութիւններու

հատորը կը տառապի խորքի մը պակասէն: Սնապեան կը հաստատէ, որ բանաստեղծութիւնները մէկը միւսին կրկնութիւնն է կարծեք եւ հազիւ կը տպաւորեն մեզ: Գրուած են արտաքին ազդակներու վրայ, քան ներքին փոթորկումներու:

Եդուարդ Պոյաճեանի *Թուղթ պակկներու* գիրքին գլխաւոր հերոսը մեծ մասամբ հեղինակն է: Գիրքը ներքին կենսագրական մըն է: «Պոյաճեանի խառնուածքը միշտ չէ հնազանդած իր միտքի հակակշիռին» (Էջ 83). բա՛ն մը, որմէ վնասուած է կառուցումի կենսական աշխատանքը: Ասով հանդերձ, *Թուղթը*, ըստ Սնապեանի, Սփիւռքի գրականութեան վրայ կ'աւելցնէ նոր շեշտ մը, որ կը հանդիսանայ հեղինակին գործերուն «ամենէն տաքը, անմիջականը, ամենէն հանդիսաւորը» (Էջ 84):

Կարօ Փօլատեան իր *Չրոյցը* (Բ. հատոր) գիրքին մէջ սովորական հարցեր չի քննարկեր: Իր հարցազրոյցներուն հարցումները երկար որոնումներու եւ ապրումներու արդիւնք են: Սնապեան կը յայտնէ, որ Փօլատեանի զրոյցները «յստակութեան սպասարկելու ձգտում մը» ունին, «ճշմարտութեան փնտռտուքը կատարելու կոչում մը» (Էջ 95): Արժեքաւոր գործ մը:

Բիւզանդ Կռանեանի *Յայկական կատակերգութիւնը* վեպ մըն է: Կռանեան ունի կարողութիւնը թէ՛ խորհրդածելու, եւ թէ՛ տեսնելու: Իր տեսած առարկաներու պատմութիւնը, ինչ-

պէս նաեւ տակաւին «պատմութիւն չունեցող երեւոյթներուն նրբերանգները որսալու եւ անոնցմէ բանաստեղծութիւն շինելու ոճը» (Էջ 165):

Արտաշէս Յարութիւնեանի *Գիշերուան ճամբորդը* գիրքը կազմած է հայրենի գրող Օննիկ Փանիկեան: Յարութիւնեան, ըստ Սնապեանի, մեր բանաստեղծութեան մէջ «մուծեց նոր ականդներ, թարմութիւն ու խստութիւն, գիտութիւն ու ճաշակ»: Տիրական ձայն մը եղաւ ամբողջ 15 տարի պարտադրելով ե՛լ իր ահաբեկումները, ե՛լ յայտնութիւնները» (Էջ 179):

Բիւզանդ Թօփալեան իր Արձանագիր բանաստեղծութիւններու հատորին մէջ փաստը կու տայ, որ ինքզինք նորոգելու խառնուածք մը ունի: Նոր են անոր քերթուածներու բառերը, պատկերները, բանաստեղծութեան ըմբռնումը: Սնապեան կը հաստատէ, որ Թօփալեան իր բանաստեղծութեան առանցքը դարձուցած է մտածումը, քան զգացումը: «Ասիկա մեծ նպաստ մըն է մեր բանաստեղծութեան» (Էջ 111):

Չարեհ Որբունիի *Եւ եղել մարդ* հատորը կարծէք գրուած վէպ մը չէ, այլ միայն ապրուած իրականութիւն մը. այնքան հարազատ են կացութիւնները, խիտ է կեանքը եւ իրաւ: Ըստ Սնապեանի, գրագէտի արիութիւն ունեցող հեղինակ է Որբունի, որ «կ'որոնէ իւրաքանչիւր մղումի ակունքը, կը տարրալուծէ շարժառիթները եւ համոզիչ արարքներու թուումով

կը ցուցադրէ անոնց ներքին իրակաւնութիւնը» (Էջ 136):

Գրական-գեղարուեստական գործերու գրախօսականներու կողքին, Սնապեան գրախօսած է նաեւ յուշագրական-պատմական գործեր, որոնք սկսան զարգանալ Սփիւռքի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան անկումէն ետք: Այս գործերէն ոմանք գեղարուեստանման են: Այս գործերն են Սիմոն Վրացեանի *Կեանքը ուղիներով* (Ա. եւ Բ. հատոր), Արշալիր Շիրակեանի *Կտակն էր նահատակներուն* եւ Կարօ Սասունիի *Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի* գործերը:

* * *

Ինչպէս կը տեսնուի, Սնապեանի *Գիրքերու հետ* հատորը հաւաքածոյ մըն է մեծ մասով 1950-ական եւ 1960-ական թուականներու (1954-1974) արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ գրողներու եւ բանաստեղծներու հրատարակած գործերու գրախօսականներու: Այսինքն, Պօղոս Սնապեանի կեանքի այն շրջանին, երբ կ'աշխատակցէր «Նայիրի» շաբաթաթերթին, կը խմբագրէր «Միջնաբերդ» գրական տարեգիրքը եւ ստանձնած էր «Բագին» գրական ամսագրի խմբագրական աշխատանքները: Թամար Սնապեան-Սուրճեան այլ հատորի մէջ կը ծրագէ հրատարակել Պօղոս Սնապեանէն արեւելահայ գրողներու գործերու գրախօսականները, որոնք աւելի ստուար պիտի ըլլան, քան այս հատորին մէջ տեղ գտած գրախօսականները:

Մնապեան այս հատորին մեջ, որ իր գրականագիտական-գրադատական արժանիքներու ձեւաւորման առաջին փուլն է, կը ցուցաբերէ անսպառ եռանդ, խանդավառութիւն, սուր միտք, գրականագէտի եւ քննադատի արի խառնուածքով եւ կարողութիւններով: Ան սիրահար է գրադատութեան: Եթէ նկատի չունենանք իր երախայրիքը՝ *Շամանակ չկայ*, աղջկան մը կեանքէն վիպակը (1953), յաջորդ գործերը՝ *Յեղափոխութեան համար* (1956), *Վերջին արարը* (1958), *Անդրշիրիմեան ձայներ* (պատասխան Գուրգէն Մահարիի, 1960), *Աւապահրած նաւը* (1964) գրադատական գործեր են: Աւելի՛ն, Մնապեանի հրապարակագրութիւնն ալ քննադատական խորք ունի:

Մնապեան գրադատական-գրականագիտական իր տեսակետները ներկայացուցած է յանդգնութեամբ ու բծախնդրօրէն, կիրքով: Ընդհանրապէս ունեցած է առարկայական մօտեցում, միշտ հետամուտ ճշմարտութեան: Պայքարող ու խիզախ քննադատ մը: Չէ վարանած իր ուսուցիչներուն՝ Յակոբ Օշականի եւ Եղուար Պոյաճեանի գործերուն թերութիւնները մատնանշելէ:

Մնապեան խորապէս թափանցած է գրախօսած գիրքերուն մեջ: Ահա՛ թէ ինչու անոր գրախօսականները մեկական վկայագիրներ են գրականագիտական ճաշակին: Ան տէր է գեղարուեստի ըմբռնումի, որ լեցուն է կեանքով: Վահրամ Մավեանի բանաստեղծութեան եւ Մուշեղ Իշխանի վէպին քննադատութիւնները լաւագոյնս

կը բանաձեւեն այս հաստատումը:

Մնապեան իր գրախօսականներուն մեջ կը ցուցաբերէ արժէքներ տեսնելու ունակութիւն: Մեծ արժէք տուած է Համաստեղի ամբողջ գրականութեան, Բիւզանդ Թօփալեանի բանաստեղծութեան եւ Կարօ Փօլատեանի գրոյցներուն:

Մնապեանի գրականագիտական-գրադատական հայեացքները ցլացումն են իր հոգեկան աշխարհին: Ամէն բանէ առաջ իր գրախօսականները հաղորդակցութեան մեջ կը դնեն մեզ իր յանդուգն խառնուածքին եւ խրոխտ նկարագիրին: Ան այսպէս կը բանաձեւէ գրագետը. «Ո՛վ է արդէն գրագետը: Այն բախտաւոր արարածը անշուշտ, որ կը յաջողի իր ուզած տեղը փոխադրել ընթերցողը, իր սիրած բաները պարտադրելով անոր եւ ատած երեւոյթներուն դէմ զինելով զայն: Գրագետը ան է մանաւանդ, որ իր ստեղծած գեղեցկութիւններով եւ համոզիչ տուեալներով կ'արգիլէ հակաճառելու մեր բնագործը» (Էջ 29): Մնապեան այս հաստատումը կատարած է Սիմոն Վրացեանի *Կեանքի ուղիներով* (Ա. հատոր) գրախօսականը կատարելու ատեն: Մնապեանի համար գրականութիւնը կեանք էր, գրականութեամբ կ'իմաստաւորէր կեանքը: Սիմոն Վրացեանի վերոյիշեալ գիրքին ակնարկելով՝ ան կը յայտնէր. «Ս. Վրացեան կը սկսի ու կը կարծենք յուշագրութիւն կ'ընէ. քիչ մը կը յառաջանանք ու մեզի կը թուի, թէ պատմութիւն կը պատմէ, ու կ'աւարտենք գրուածքը, գրական վայելք մը ապրե-

լով» (Էջ 30): Իսկ *Կեանքի ուղիներով*ի երկրորդ հատորին ակնարկելով ան կը հաստատե. «Մինչ առաջին հատորը գրականութիւն Էր ակելի ու քիչ յուշագրութիւն, երկրորդ հատորը յուշագրութիւն Է ակելի ու քիչ գրականութիւն» (Էջ 101):

* * *

Մնապեանի գրականագիտական-գրադատական հայեացքներուն մեծ մասը ընդունելով հանդերձ, կը կատարենք կարգ մը մատնանշումներ, որոնք համահունչ չեն Մնապեանի մօտեցումներուն:

Մնապեան բանաստեղծութեան տեսակին մէջ նախապատուութիւն չի տար քնարերգութեան, թէև Չարիֆեանի պարագային կը հաստատէր, որ քնարերգակ վաղամեռիկ բանաստեղծը իր ետեւէն կը տանի ընթերցողը: Մնապեանի համար սիրոյ հասկացողութիւնը դուրս եկած Է այլևս վիպապաշտ կաղապարէն, որովհետև իր գրախօսականի կատարած օրերուն (նաեւ մեր ժամանակներուն) սիրոյ արտայայտութիւնները ակելի վայրագ եւ յարձակողական բան մը ունին իրենց մէջ: Աւելի՛ն. Բանաստեղծութիւնը այլևս, ըստ Մնապեանի, ակելի մտածումի հետ գործ ունի, քան զգացումի: Այս խորհրդածութիւնը եղած Է Բիւզանդ Թօփալեանի բանաստեղծութիւնը արժեւորելու ատեն: Ան կը գրէ. «Բ. Թօփալեան եւ իր սերնդակիցներէն մէկ-երկուքը մտածումը բանաստեղծութեան առանցքը դարձնելու լուռ պայքար մը տարին եւ իրենց քերթ-

լածքներուն մէջ զգացումին տուին հետեւակի դեր մը: Այս ճիգը իրենց բերած նպաստն Է մեր բանաստեղծութեան» (Էջ 111): Մեր հասկացողութեամբ բանաստեղծութիւնը թէ՛ մտածում Է եւ թէ՛ հաւասարաչափ – եթէ կարելի Է այդպէս բնորոշել – զգացում: Տիրան Չրաքեանի (Ինտրա) բանաստեղծութիւնը միայն մտածում Է, առանց զգացական աշխարհին մէջ մտնելու: Ահա՛ թէ ինչու, ի շարս այլ բաներու, Ինտրայի բանաստեղծութիւնը խոցելի Է: Միւս կողմէ, Դանիէլ Վարուժանի եւ Վահան Թէքեանի բանաստեղծութիւններուն մէջ կան թէ՛ մտածումը, եւ թէ՛ զգացումը, որոնց շնորհիւ նաեւ (ի շարս այլ բաներու) անոնց մշակած գրականութիւնը կը դիմանայ ժամանակի ակերին:

Յետոյ, կայ Յակոբ Օշականի «դժուարահասկնալիութեան» պարագան կամ առասպելը, «որ չէս գիտեր ո՞ր ծանծաղամիտին կողմէ հնարուեցաւ ու կը շարունակէ իր մթին ազդեցութիւնը մինչեւ օրս» (Էջ 187): Յակոբ Օշականի «դժուարահասկնալիութեան» պարագան առասպել չէ, սակայն այնքան ալ պարզ չէ: Յակոբ Օշական կարդալ կ'ենթադրէ գրական որոշ ճաշակ մը զարգացուցած ըլլալ, առնուազն միջին ընթերցող մը ըլլալ: Յակոբ Օշական Արամ Յայկազ մը չէ հարկաւ, սակայն կ'ենթադրէ գրական յստակ մշակոյթ մը նուաճած ըլլալ:

Բոլոր պարագաներուն,

Մնապեանի գրախօսականներու լեզուն պարզ Է եւ ճկուն, կուռ, պատկերաւոր եւ դարձուաբներով լեցուն:

Քանդակագործը՝ իր քանդակին վրայ

Յուշարձանը

ՉԱԻԷՆ ԽՏԸՇԵԱԼ

Ի՞նչ է յուշարձանը

Յուշարձանը այն յուշն է, որ արուեստագետը շօշափելի վիճակի մեջ կը դնէ իր իսկ ժողովուրդին ուրախ կամ տխուր ասպրումները միջոցին մեջ, եւ պատմութեան տարածքին:

Յուշարձանը այն բաց գիրքն է, որ ինքզինքը կը կարդայ ժողովուրդի մը սերունդին, ամէն վայրկեան ինքզինքը նորոգելով բոլոր հոգիներէն ներս:

Յուշարձանը պատգամ մըն է մարդոց հոգիներուն պահանջքին, ուր մարդ լուռ գոհունակութեամբ մը կը պահէ զայն սրտին խորը:

Յուշարձանը սերունդները շղթայող անբակտելի կապն է:

Յուշարձանը անցեալի սերունդներուն ապագայ հայելին է:

Յուշարձանը այն պատգամն է, որ իր ժողովուրդին մտքերը եւ հոգիները կը շաղկապէ, ապագայի անակնկալ հեռանկարներու դէմ:

Յուշարձանը մարդկային յարգանքի զգացումի ստեղծման մեծագոյն ազդակն է:

Ի՞նչ է վերացականութիւնը

Վերացականութիւնը հոգիին ենթագիտակիցին շօշափելի դրսեւորումն է:

Արուեստը մարդկային վերացական զգացումներու արտայայտութիւնն է, զգացումներ, որոնք կարելի է դրսեւորել լաւագոյնս երաժշտութեամբ կամ պարով:

Երաժշտութիւնը արուեստներուն ամենէն անշոշափելին է եւ ատոր համար ալ ամենէն բիւրեղը:

Գրականութեան մէջ բանաստեղծութեամբ կարելի է ստեղծել այն վերացականութիւնը անբացատրելի, որ գոյութիւն ունի մեծ երաժշտութեան մէջ:

Միքէլ Անճելլօ իր կեանքի հասունութեան շրջանին միայն ունեցաւ վերացականութեան անբացատրելի զգացումը, իր Բիւթթաներէն, Դաւիթէն եւ Մովսէսէն վերջ:

Միքէլ Անճելլօ չորս դարեր առաջ ընտրեց գերիներու ամբողջ շարք մը, եւ ձգեց բոլորն ալ անաւարտ, զիրենք բանտարկող ժայռակոյտերու մէջ, եւ հոն է, որ հանճարին գործերը սկսան չխօսիլ յստակօրէն, ինչպէս Դաւիթը կամ Մովսէսը, այլ դիտողին հոգիին մէջ սկսան ստեղծել այն գեղեցիկ, անբացատրելի վերացական մթնոլորտը, որ երբեք չի կրկնէր ինքզինքը, այլ, ընդհակառակն, մեզ կախարդանքով մը կը ձուլէ ժայռին անյստակութեան դիտողը, առեւանգելով զայն իր մէջ:

Միքէլ Անճելլօ հասաւ վերացականութեան մը սկզբնաւորութեան, ինչ որ ուրիշներ հասան չորս դար ետք միայն:

Օկիւսթ Ռոտէն, ֆրանսացի մեծագոյն արձանագործը, մեկնեցաւ այն մեկնակէտէն, ուր հասած էր Միքէլ Անճելլօ, բանալու համար վերջնական դուռը վերացականութեան:

Ռոտէն անձամբ կը վկայէ այս իրականութիւնը:

Ուրեմն՝ հոն կը յայտնաբերուի հանճարին հսկայաբայլ ոստումը 15-րդ դարէն 19-րդ դար:

Արուեստը եւ արուեստագէտը

(Վերլուծական փորձեր)

Արուեստը, արուեստի գործէն բխող անտեսանելի եւ անշոշափելի այն ալիքներն են, որ, դիտողին տեսութենէն անցնելով՝ կ'իջնեն հոգիէն ներս, հաճելի այրուածք մը ստեղծելով:

Իրական արուեստի գործ մը պէտք է ցնցէ դիտողը մէկ տասներորդ երկվայրկեանի մը մէջ իսկ:

Իր արուեստանոցին մեջ՝ ժըպրան Խալիլ ժըպրանի կիսաքանդակին հետ

Արուեստի գործի մը բացատրութիւնը չէ, որ կ'իմաստաւորէ զինքը, այլ, ընդհակառակն, անմիջական հաղորդումէ մը ետք է, որ կը կարօտի բացատրութեան, եթէ պէտք ըլլայ բացատրել զայն:

Գիտակիցի եւ ենթագիտակիցի խառնուրդովն է, որ կը կազմուի արուեստի գործ մը:

Առանց ենթագիտակցութեան՝ վերացականութեան, արուեստի գործը մաթեմաթիք է միայն, մինչ արուեստը կը սկսի անկէ ետք:

Նոթերու, գոյներու, ֆորմերու, շարժումներու, բառերու յարաբերականութեամբ ստեղծուած կայծն է, որ կը ստեղծէ արուեստի ալիքը միջոցին մեջ, ուր մարդ կը հաղորդուի անխուսափելիօրէն:

«Աղօթք», 1992

Այն ինչ որ կը բխի արուեստագետին հոգիին իրական ապրումներէն, ան միշտ դրական է, իրաւ է եւ հաղորդական բոլոր ժամանակներու համար, ինչ դպրոցի ալ պատկանի:

Նկարիչին եւ քանդակագործին համար իր արուեստի գործը այն է, ինչ որ է երաժիշտի մը համար ձայնապնակը, ուր կ'արձանագրուին իր զգացումները՝ հրամցուելու համար ժողովուրդին:

Ժողովուրդն է, որ պէտք է հետեւի արուեստագետին եւ ոչ թէ արուեստագետը ժողովուրդին:

Եթէ պատահի հակառակը, արուեստի գործը կրնայ նմանիլ անշարժ ջուրի մը, որ դատապարտուած է լճանալու, ճահճանալու:

Հանճարեղ արուեստագետը այն ալփինիստն է, որ կը բարձրանայ գա-

գաթն ի վեր, բոլորեն արագ, բոլորեն առաջ հասնելու այն իբրևնեան բարձունքներուն, ուր յաճախ առանձնութեան ճակատագիրը կը սպասէ իրեն:

Իրաւ արուեստագէտը յաճախ իր հոգիէն ներս, գաղտնի, իր արուեստին կասկածողն է, որովհետեւ ան քաջ գիտակցութիւնը ունի արուեստին մեծութեան եւ անհունութեան:

Արուեստը անհուն է՝ ինչպէս տիեզերքը, արուեստագէտին ծանօթ է միայն մինչեւ այն սահմանը, ուր հասած է ինք:

Յանճարի մեծութիւնն է, որ կը սահմանէ արուեստի տարածքը այն չափով, որքան կտրած է ան:

Առնենք Միքէլ Անճելլոյի եւ Ռոտէնի հաճարեղ քանդակները, որոնք սկսան տեղէ մը, վերջակէտէ մը, ուր ուրիշներ հասած էին, իսկ իրենք նոյն

«Ազատութիւն», 1973

Բեմադրիչ Վարուժան Խտըշեանի եւ գեղանկարիչ Յակոբ Յակոբեանի հետ

մեկնակէտէն մեկնելով հասան աւելի հեռու կէտի մը, կամ աւելի ճիշդ՝ մեկնակէտի մը, որ տակաւին կը մնայ փակ, մինչեւ յաջորդ գերհանճարներու յայտնութիւնը:

Սեզան, որ տպաւորապաշտ դպրոցի երեք հիմնական սիւներէն մէկը կը համարուի, ըսած է.

- Վան Կոկի նկարչութիւնը խենթութիւն է աւելի քան նկարչութիւն:
Ֆրանսացի նկարիչ Թուլուզ Լոթրէք ըսած է.
- Լուվր թանգարան կոչեցեալը գերեզմանոց մըն է նկարներու եւ քանդակներու, որ արժանի է միայն հրկիզուելու:

Քանդակի մը կամ պաստառի մը արուեստի բաժինը այն մասն է, որ կը պատկանի միայն արուեստագետին եւ ոչ թէ բնութեան:

Որովհետեւ բնութիւնը հաւասարապէս կը պատկանի բոլորին, եւ նոյնն է բոլորին համար:

Արուեստագետը կ'ամնէ զայն եւ իր մտքի ու հոգիի ֆիլթրասիոնով կը հրամցնէ մարդկութեան:

Ճիշդ հոս է, որ կը կատարուի ստեղծագործութիւնը, եւ ոչ թէ վերարտադրութիւնը բնութեան, ինչ որ յիշեցինք վերը:

Մեզի ծանօթ է, որ ստեղծագործութիւն բառին արմատը ստեղծումն է, իսկ ստեղծելը, ընել է բան մը ոչինչէն:

Աստուած ստեղծեց տիեզերքը եւ ոչ թէ ընդօրինակեց գայն ուրիշ տիեզերքէ մը:

Բանաստեղծը բանն ստեղծողն է, իսկ թղթակիցը՝ վերարտադրողը:

Բոլոր արուեստներու մէջ գոյութիւն ունին երկու միջոցներ.

ա.- Նիւթը բնութեան,

բ.- Ստեղծագործական բաժինը արուեստագետին:

Եթէ կ'ուզենք արուեստի բաժինը աւելցնել գործին մէջ, անպայմանօրէն պէտք է նուազեցնենք կարեւորութիւնը նիւթին:

Այսպէս է ցոյց տուած արուեստի հոլովոյթը դարերու ընդմէջէն:

Քանդակագործին քանդակներուն ապրումը պէտք է գայ ներսէն, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս իրական դերասանի մը խաղարկութիւնը, որ կու գայ ներսէն:

Պաստառի մը յաջողութիւնը հաստատելու լաւագոյն միջոցը գայն շրջելն է հակառակ վիճակի մէջ:

Եթէ շրջուած վիճակի մէջ իր գեղարուեստական եւ գեղագիտական կողմը չկորսնցնէ, կը նշանակէ, թէ յաջող գործ մըն է անիկա, որովհետեւ, այդ վիճակին մէջ կորսուելով բնութեան բաժինը՝ կը մնայ գուտ արուեստագետին ստեղծագործական մասը:

Ազատութեան եւ չակերտուած խենթութեան որոշ չափանիշի մը ներկայութիւնը արուեստագետին գործին եւ կեանքին մէջ, անհրաժեշտութիւն մըն է:

Առանց ատոր, ան պիտի նմանէր կարգապահ այն մարդուն, որուն յաջողութիւնը կեանքի մէջ դատապարտուած է սահմանափակ մնալու:

Միքէլ Անճելլոյի հանճարին կարեւոր ազդակներէն մէկը եղած է իր հաւատքը:

Չաւատքը հիմնաբարն է արուեստին, որ դարերու ընդմէջէն վերածուած է յարաբերական վիճակի:

«Ղարաբաղի ազատագրում», 1992

Առանց հաւատքի աշխատանք մը արուեստի աշխարհին մէջ կը դադրի արուեստի խորհուրդը ունենալէ:

Հաւատքը արուեստագէտին հոգիին մէջ կը ստեղծէ իր ստեղծելիք արուեստին անմահութիւնը:

Հին եգիպտական արուեստի մեծութեան խորհուրդը կարելի է բացատրել միայն արուեստագէտներուն ունեցած հաւատքով:

Այն ժողովուրդը կամ անհատը, որ չունի յարաբերական հաւատք, իր ստեղծած չակերտուած արուեստը կը մնայ նիւթեղեայ, իսկ մեզի ծանօթ է, որ արուեստը կը սկսի նիւթեղէնէն ետք միայն:

Բժշկութիւնը, որ գիտութիւն մըն է, դարեր շարունակ իր փնտռտուքները ըրած է ֆիզիքական շօշափելիութեանը մէջ:

Մինչ այսօր, սկսած է փոխել իր ախտաճանաչումի ոճը, մտնելով անձին հոգեկան աշխարհէն ներս:

Քրիստոսէ առաջ մեզի ծանօթ բոլոր աստուածներուն երեւակայական արձաններու գեղարուեստական ոճաւորումը կը համապատասխանէ այսօրուան քանդակագործներուն ստեղծագործական ոճաւորումին:

Դարձեալ հաւատքն է եղած դողապատճառը այս երեւոյթին:

Եւ այդ քանդակները տասնեակ դարեր ետք, սկսած են ծառայել իբրեւ ներշնչման աղբիւր արդի քանդակագործին:

Երկու մեծ արուեստագէտներու արուեստի ըմբռնողութեան տարբերութիւնն է արուեստի բաժինը իրենց գործերուն մէջ:

Օրինակ՝

Ռեմպրանթի եւ Ռիւպէնսի անհատական ըմբռնումները, որ կը դրսեւորուին իւրաքանչիւրին պաստառներուն մէջ:

Այս երեւոյթն է եղած պատճառը, որ մեծ արուեստագէտներ եղած են յաճախ գէշ քննադատներ, որովհետեւ անոնք կառչած կը մնան իրենց արուեստի հասկացողութեան կուռքին:

Երկու հանճարեղ նկարիչներու՝ Վան Կոկի եւ Կոկէնի կեանքի բարեկամութեան խզումի պատճառներէն մէկը եղած է նոյն երեւոյթը:

Եթէ արուեստը շօշափելի եւ բացատրելի ըլլար այնպէս՝ ինչպէս մաթեմաթիքը, մենք այսօր հաւանաբար ունենայինք հազարապատիկը այն արուեստագէտներու թիւին, որ ունինք այսօր:

Արուեստի թեքնիքն է, որ կարելի է միայն ուսուցանել, այդ նոյնիսկ ենթակայ է յաճախ փոփոխութեան հանճարներու կողմէ:

Արուեստագէտը կը նմանի այն մեղուին, որ կեանքի բոլոր ծաղիկներու հիւրը ծծելով կը գոյացնէ մեղրը՝ հրամցնելու ժողովուրդին:

Արուեստագէտը այն մարդն է, որ մարդկութեան կը հրամցնէ իր իսկ հոգին անծանօթ քաղցրն ու լեղին: Եւ ապրումներու այն մարգագետինները

ծաղիկներով եւ տատասկներով, որուն վրայ մարդ կը քայլէ յաճախ՝ առանց գիտնալու փուշին ցաւը կամ ծաղիկին բոյրը:

Մեծ է այն արուեստագետը, որ կ'երգէ իր ժամանակը, բայց աւելի մեծ է ան, որ կ'երգէ իր ապագան, որ ներկան է իրեն համար:

Դարձեալ մեծ է ան, երբ քիչեր կը հաղորդուին իրմով եւ շատեր կը մնան անհաղորդ: Որովհետեւ օր մը այդ քիչերը պիտի ըլլան շատ եւ շատերը քիչ:

Արուեստագետը այն շեփորողն է, որ կ'արթնցնէ քնացող հոգիները, եւ կը գինովցնէ արթնցածները ամենաազնիւ գինիով:

Իրաւ արուեստագետը, համայն մարդկութեան, իր ժողովուրդին եւ իր անձին թաքուն մնացած զգացումներու աղաղակողն է:

Միաժամանակ մարդուն հոգիին հայելին է եւ մարդ պիտի չկարենար տեսնել ինքզինք առանց այդ հայելիին:

Ան ինքզինքը թաթխելով գինիին կամ քացախին մէջ, ինքզինքը կը հրամցնէ մարդկութեան: Մարդկային է ան, որ միաժամանակ կը սիրէ քացախի թթուն գինիի քաղցրութեան հետ, որովհետեւ մէկը ծնունդ է միւսին եւ առանց միւսին մէկը չ'իմաստաւորեր իր ինքնութիւնը, ինչպէս լոյսը մութի քացակայութեան, եւ մութը՝ լոյսին:

Իրաւ է ան, երբ ան կը ճամբորդէ ինքն իր մէջ, ինքզինք ճամբորդեցնելով կեանքի մէջ:

Իրաւ է ան, երբ կը ճանչնայ ինքզինքը եւ կը ձուլուի իր կուռքին՝ իր արուեստին մէջ:

Ուրիշներու հոգիին կուռքը չի կրնար միաձուլուիլ իր արուեստին:

Իր հոգիին կուռքէն է, որ պիտի ծնին իր աղաղակները, եւ աղաղակ մը երբեք չ'է եղած անհաղորդ բոլոր հոգիներու համար, որոնք կը մնան յաճախ լուռ, մինչեւ զիրենք քերող ձեռք մը:

Արուեստի թափանցումը կ'ըլլայ սրտէն միտք եւ ոչ թէ մտքէն՝ սիրտ:

Արուեստագետը այն դիտողն է, որուն տեսողութիւնը կը թափանցէ ովկիանոսի ամենէն խորը քնացող անձանօթ հրաշալիքները:

Արուեստագետը լուռ հոգիներու հռետորն է, որուն մարդ կ'ունկնդրէ հոգիին ականջներովը:

Արուեստի գործերը աղօթքներ են, որ կը բխին արուեստագետի հոգիէն, եւ որոնց առջեւ մարդ արարածը ականայ կ'երկիւղածի քաղցրութեամբ մը:

Արուեստի գործն այն անխօս խօսուն մարմինն է, որ մարդ արարածը երբեք պիտի չկարենար օր մը արտայայտել շրթներովը:

Իրաւ արուեստի գործը այն է, որուն ճառագայթումը միջոցին մէջ անպայման կը հանդիպի զինք սպասող ուրիշ հոգիներու:

Արուեստագետը այն երագողն է, որուն երագները տեսանելի են ուրիշներու համար ալ:

Ան աներագ մարդուն երագ հայթայթողն է:

Իբրեւ վերջաբան՝

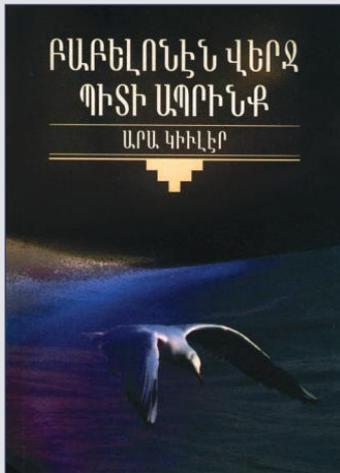
Ներկայ արուեստագետը կը փորձէ եւ կ'աշխատի գտնել մարդկային այն անշօշափելի զգացումները, ապրումները, որ ցարդ չեն մտածուած դրսեւորուիլ, կամ խորանալ մինչեւ հոն:

Ան կը փորձէ դրսեւորել 20-րդ դարու ստեղծած քառսի անակնկալ եւ անխուսափելի դէպի Վերջը՝ ավոքալիբսը գահավիժող երեւոյթները:

Եւ տարօրինակօրէն այս երեւոյթը կու գայ գուգահեռուելու, ժամադրուելու մարդկային ներկայ այն վիճակին հետ, ուր ան կամովին կը փորձէ լքել իրեն իսկ ծնունդ տուող մոլորակը, ինքզինքը նետելով անջրպետի պարապութեան մէջ:

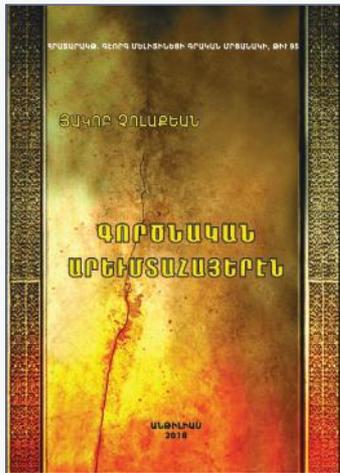
21-10-1985

«Բագին», Նոյեմբեր 1985

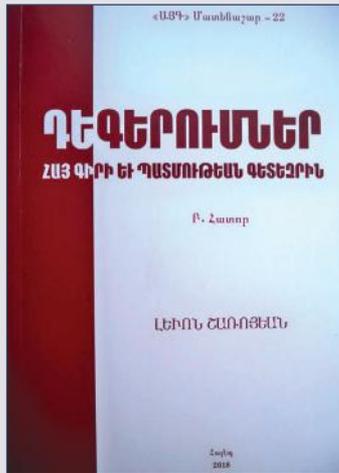
Բաքելոնեն վերջ պիտի ապրինք
Յեղիմակ՝ Արա Կիլերի

«Արա» հրատարակչատունն լոյս տեսած է Արա Կիլերի *Բաքելոնեն վերջ պիտի ապրինք* գիրքը (144 էջ), որ ի մի կը բերէ ստեղծագործ լուսանկարչութեան ոլորտին մէջ թուրքիոյ միջազգային զետնի վրայ հռչակուած յառաջատար արուեստագետներէն մէկուն՝ Արա Կիլերի վաղ շրջանին գրառած պատմուածքներն ու յետագայի լուսանկարները, կը բացայայտէ անոր գրողի ու պատմուածագիրի ինքնությունը: Թրքերէն, հայերէն եւ անգլերէն համաժամանակեայ, եռալեզու պոէզիոն հրատարակութիւնը կը վերածուի «լուսա-պատմուածքի պատկերագիր»-ի մը՝ հետապնդելով հաւանական գուզորդումները ընդմէջ Արա Կիլերի գրութիւններուն ու երեւակայական աշխարհին: Կիլերի կարծիքով, իր պատմուածքները կարելոյ դեր ունեցած են լուսանկարներուն մէջ իմաստայից պահը որսալու ու անոնցմով համադրութիւն մը կարենալ ստեղծելու ուղղութեամբ: Արուեստագետը իր այս տասներեք պատմուածքը կը բնութագրէ որպէս լուսանկար:

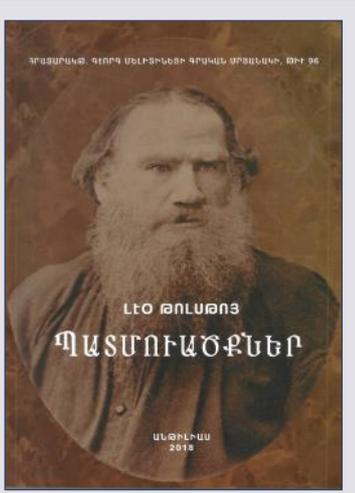
Գործնական արեւմտահայերէն
Յեղիմակ՝ Յակոբ Չոլաքեան

Լոյս տեսաւ բանասեր, լեզուաբան, կրթական մշակ Յակոբ Չոլաքեանի *Գործնական Արեւմտահայերէն* գիրքը: Հրատարակութիւն՝ Գեորգ Մեյխիմեցի գրական մրցանակի, թիւ 95: Տպագրուած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հրատարակչատան մէջ: Խմբագիր՝ Կարո Յովհաննէսեան: Գիրքը ունի ներածութիւն եւ հինգ մաս՝ ձեւաբանութիւն, շարահիւսութիւն, ուղղագրութիւն, կետադրութիւն, գլխագիրի գործածութիւն: Անթիլիաս, 2018, 356 էջ:

Դեգերումներ հայ գիրի եւ պատմութեան գետեղեքին
Յեղիմակ՝ Լեւոն Շառոյեան

Հայլէպի «Ոսկետա» հրատարակչատունն լոյս տեսաւ Լեւոն Շառոյեանի *Դեգերումներ հայ գիրի եւ պատմութեան գետեղեքին* գիրքին Բ. հատորը: Նորատիպ հատորը կը բաղկանայ 320 էջէ ու լոյսին բերուած է Բերիոյ Հայոց Թեմի «Այգ» մատենաշարով: Մեկնաստութիւնը ստանձնած է ֆրանսաբնակ բարերար Տիգրան Ճիւրճեան: Գիրքին յառաջաբանը ստորագրած է տոքթ. Արմենակ Եղիայեան, Պէյրութէն: Գիրքին մէջ կան երեք բաժիններ՝ «Պսպղուն աստղեր աղրիականի ջուրերուն վերեւ», «Բառերու աշխարհին մէջ», «Վաստակեալք եւ բեռնաւորք» եւ «Գիրքերու մտերմութեան մէջ»: Ներկայացուած են գրականութեան դեմքեր, գիրքեր եւ անոնց արժեւորումը կատարուած է:

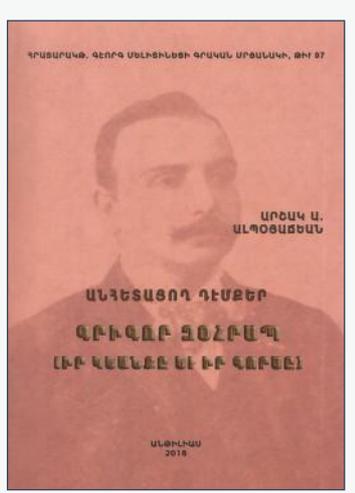

**Պատմուածքներ
Յեղիմակ՝ Լեօ Թոլսթոյ**

Գեորգ Մելիտինեցի գրական մրցանակի 96-րդ գիրքն է ռուսական գրականութեան մեծութիւններէն Լեօ Թոլսթոյի *Պատմուածքներ* գիրքը, որուն թարգմանիչն է Եփրեմ վրդ. Թապազեան:

Գիրքը կը բովանդակէ բարոյայից պատմուածքներ, որոնց հերոսները պարզ գիւղացիներ են, յաճախ աղքատ մարդիկ, աստուածաբաններ երբեմն, ազնուականներ կամ բարձրաստիճան կղերականներ: Ամէն դասակարգի, ամէն տարիքի եւ ամէն ասպարեզի մարդոց ներկայացուցիչներ:

Լ. Թոլսթոյ իր պատմուածքներով կը ջատագովէ ընկերութեան եւ մարդկութեան տրուած Աստուածաշունչի գործնական ըլլալու գաղափարը:

**Անհետացող դէմքեր. Գրիգոր
Չօհրապ (իր կեանքը եւ իր գործը)
Յեղիմակ՝ Արշակ Ա. Ալաօյանեան**

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տպարանէն լոյս տեսած է Արշակ Ա. Ալաօյանեանի *Անհետացող դէմքեր. Գրիգոր Չօհրապ (իր կեանքը եւ իր գործը)* հատորը, որուն առաջին տպագրութիւնը լոյս տեսած էր 1919 թուականին, Պոլսոյ մէջ, Վ. եւ Յ. Տէր Ներսէսեան եղբայրներուն տպարանէն:

Ժիրայր Դանիէլեանի խմբագրութեամբ, Գեորգ Մելիտինեցի գրական մրցանակի ծիրին մէջ լոյս տեսած գիրքը լոյսին կը բերէ Գրիգոր Չօհրապի կեանքն ու գործը, անոնց վերաբերող նոր մանրամասնութիւններ, որոնց համար օգտագործուած են արխիւային նիւթեր:

**Հայկական հայագիտական
հանդէս
38րդ հատոր**

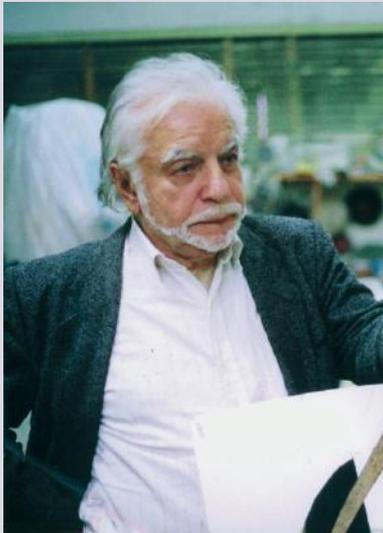
Հայկական հայագիտական վերջերս լոյս ընծայեց իր նորագոյն՝ 38-րդ հատորը, որուն պատասխանատու խմբագիրն է Անդրանիկ Տազեւեան, իսկ խմբագրական կազմին մէջ են Արտա Էքմեքճի, Նանօր Գարակէօզեան, Արշալոյս Թովայեան եւ Արմէն Իւրնէշեան:

Հանդէսի այս հատորը կը բաղկանայ 40 յօդուածներէ, հրապարակումներէ, քննարկումներէ ու հաղորդումներէ, որոնց ընդմէջէն ընթերցողը առիթ ունի ծանօթանալու հայ ժողովուրդի մշակութային, պատմական, գրական եւ սոցիալական տարբեր երեսներու:

38-րդ հատորի խմբագրականը նուիրուած է *Հայկական հայագիտական հանդէսին* մէջ «օրինութիւն, գորութիւն եւ երաշխիք» հանդիսացած Հայր Անդրանիկ Ծ. վրդ. Կռանեանին, որ նախորդ հատորի շնորհահանդեսէն քանի մը օր առաջ վախճանեցաւ:

ՉԱԲԷՆ ԽՏԸՇԵԱՆ

(1932-2018)

Ծնած է 1932-ին, Պեյրուք, Լիբանան:

Ուսում

- 1949-1952 Պեյրուքի Գեղարուեստի ակադեմիա
- 1952-1958 Փարիզի Ազգային բարձրագույն արուեստներու դպրոց, ուրկէ վկայուած է
- 1952-1954 Հիւպեր Եանսեսի հետ մարմնաքանդակ
- 1954-1956 Մարսէյ Ժիմոնի հետ՝ դիմաքանդակ
- 1956-1958 Ալֆրետ Ժանիոյի հետ բարձրաքանդակ եւ կոթողական քանդակագործութիւն

Ուսուցում

Լիբանանի մէջ քանդակագործութեան առաջին դասախօս

Գեղարուեստի ակադեմիաներու մէջ ճարտարապետութեան դասաւանդութեան նոր ծրագիրի մը հեղինակն է

- 1960-1982 Լիբանանի Գեղարուեստի ակադեմիայի դասախօս
- 1966-1987 Լիբանանեան համալսարանի Գեղարուեստի հիմնարկի դասախօս
- 1980-1982 Բասիլքի Ս. Յոզի համալսարանի Գեղարուեստի հիմնարկի դասախօս

Յուշահանդէսներ

- 1954 Փարիզի «Փըթի փայլ»-ի մէջ՝ «Օտար արուեստագետներ Ֆրանսայի մէջ» խորագիրով
- 1963 Ալեքքօ Սաապ, Պեյրուք
- 1982 Բասիլքի Ս. Յոզի համալսարան
- 1994 Աղեքսանդրիոյ Պիեննայի 18-րդ ցուցահանդէս
- 1995 «Էմմակոս» ցուցասրահ
- 1997 «Էլիաս Ապու Շապքէ» թանգարան
- 2002 Գերմանական մշակութային կեդրոն, Բասիլք
- 2010 Համազգայինի «Լիւսի Թիւթիւնճեան» ցուցասրահ
- 2015 Լիբանանեան Գեղարուեստական համալսարան - ALBA

Մրցանակներ

- 1954 Փարիզի Գեղարուեստի դպրոցի առաջին մրցանակ
- 1954-1955 Լիբանանի կրթութեան նախարարութեան կրթաթոշակի մրցանակակիր
- 1955 Փարիզի Գեղարուեստի դպրոցի առաջին մրցանակ
- 1965 «Սթրանտ» կեդրոնի առաջին մրցանակ
- 1965 «ԼՕրիան» պարբերաթերթի երկրորդ մրցանակ (Թիւֆենկճեան)
- 1973 «Սըրսոք» թանգարանի աւագանին համար արձան մը, առաջին մրցանակ

Գործեր

Պիքֆայայի Հայոց ցեղասպանութեան յուշարձանը

Աննայայի մէջ՝ Ս. Շարպելի արձանը

Պոսթընի մէջ՝ Գարեգին Նժդեհի կիսանդրին
Հալէպի մէջ՝ Չարեհ Ա. կաթողիկոսի կիսանդրին

Այնճարի մէջ՝ Շաւարշ Միսաքեանի կիսանդրին

Պեյրուքի Համազգայինի «Նշան Փալանճեան» ճեմարանին մէջ՝ Սիմոն Վրացեանի կիսանդրին, Պեյրուքի «Ժըպրան Խայիլ Ժըպրան» զբօսայգիին մէջ՝ Ժըպրան Խայիլ Ժըպրանի կիսանդրին, Պեյրուքի մէջ՝ Հանրի Ֆարառնի կիսանդրին

Պուրճ Համուտի հրապարակին վրայ՝ «Պաշտպանութիւն» յուշակոթողը

Մթէյնի մուտքին տեղադրուած յուշարձանը
Ժիպէյի մէջ՝ «Աղօթք» յուշարձանը